

AHMED REFİK'İN “İKİ KOMİTE, İKİ KITAL” ADLI ESERİ VE ESKİŞEHİR'DEKİ ERMENİ TEHCİRİNE DAİR GERÇEKLER

KENAN ÖZKAN*
EMRE KILIÇ**

I. Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler

Osmanlı Devleti'nin “Millet-i Sadıka” ünvanını alacak kadar sadık ve güvenilir tebaası olan Ermenilerin, I. Dünya Savaşı sırasında iç güvenlik gerekçesiyle Osmanlı sınırları içerisinde daha güvenli bölgelere tehcir edilmesi ve tehcir sırasında meydana gelen trajik olaylar bugün hâlâ uluslararası arenada tartışma konusudur.

Ermeniler daha önceki Türk devletlerinde de olduğu gibi Osmanlı hâkimiyetini fazla direnç göstermeden kabul etmişlerdir. Hiç şüphesiz bunda, daha önce hâkimiyeti altına girdikleri Türk-İslam devletlerinde gördükleri, hoşgörü, özgürlük ve adil yönetim büyük rol oynamıştır¹.

Ermenilerle yakın ilişki kuran Osmanlı Devleti özellikle Ermenilerin dinsel inançlarında oldukça hoşgörülü davranmıştır. 1326'da merkezi Kütahya'da bulunan Gregoryen Ermeni Kilisesi o zamanki başkent Bursa'ya taşınmıştır². İstanbul'un fethinden sonra ise Fatih Sultan Mehmet 1461 yılında Rum Patrikliği'nden ayrı olarak bağımsız bir Ermeni Patrikliği kurulmasına izin vermiştir. İstanbul'da kurulan Ermeni Patrikliği Osmanlı sınırları dahilinde en yüksek dini kurum hâline gelmiştir. Bu kurum, impa-

* Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, kenano@anadolu.edu.tr

** Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, emre@sahinbay

¹ Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2005, s. 9 vd.

² Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekleri (1914-1918)*, Ankara, TTK, 2001, s. 3; Richard G. Hovannisian, “The Armenian Question in the Otoman Empire”, *East European Quarterly*, 6:1 (1972:Mar), s. 3. Kilisenin taşınma tarihi olarak 1324 senesi de verilmektedir, bkz. Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi 1908-1923*, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005, s. 19.

ratorluk dahilindeki tüm Ermenilerin hem dini hem de dünyevi işlerini düzenlemiştir³.

Patrikliğin kurulmasıyla birlikte cemaat yapıları ve dinsel yaşamlarında geniş hak ve özgürlüklere kavuşan Ermeniler uzun süre Osmanlı sınırları dahilinde güven içinde yaşamışlar, ancak “Ermeni Sorunu”nun uluslararası bir boyut kazandığı 1878 Berlin Antlaşması’ndan sonra bu pozisyonlarını kaybetmeye başlamışlardır. Asıl önemlisi Fransız İhtilali’nin yaydığı milliyetçilik akımlarının Balkanlarda etkili olmaya başlaması ve 1812’de Sırbistan’ın isyanı, 1829’da Yunanistan’ın bağımsızlığını elde etmesi Ermeniler için de bir örnek teşkil etmiş ve onlar da bağımsızlık hareketlerine girişmişlerdir⁴.

Ermeni Meselesi’nin uluslararası bir sorun hâline gelmesi 18. yüzyılın sonlarına kadar geri gider. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’yla Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ortodoks tebaa üzerinde koruyuculuk elde eden Ruslar, bu tarihten itibaren Ortodoksları Osmanlı Devleti’nin aleyhine kışkırtmaya başlamıştır. Ruslar Balkanlar’daki Ortodokslarla birlikte doğudaki Ermeniler üzerinde de hâkimiyet kurmaya çalışmışlar ve 1816’da Moskova’da “Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü”nü kurmuşlardır. 1826-1829 yılları arasında İran’la giriştiği mücadeleyi kazanan Rusya, Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını birleştirerek Ermeni Vilayeti’nin kurulmasını sağlamıştır⁵.

19. yüzyılın başlarında Rusya, Ermeniler için bir vilayet kurarak onlar üzerindeki kontrolünü artırmaya çalışırken, bir yandan da Ermeniler üzerinde dinsel açıdan egemenlik kurmaya çalışmıştır. Ancak 19. yüzyılda Osmanlı Hristiyanları üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen sadece Rusya değildi. Fransa ve İngiltere de Osmanlı İmparatorluğu içindeki azınlıklar üzerinde egemenlik kurmaya çalışmaktaydı⁶.

³ Saray, *a.g.e.*, s. 11; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1990, s. 7 vd.

⁴ Milliyetçilik akımının Balkanlarda yayılması ve neden olduğu isyanlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu, 1774-1923*, Çev: İdil Eser, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 47 vd; Kemal H. Karpat, *Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, 1. Bs., İmge Kitabevi, 2004; İlhan Saygılı, *Balkanlar’daki Milliyetçilik Hareketlerinin Osmanlı Devleti’nin Dağılması Üzerindeki Etkisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), s. 10 vd. Edwin Goodkin, “The Eastern Question”, *North American Review*, 124:1, (1877:Jan), s. 106; V. K. Sugareff, “The Bulgarian Nationality of the Macedonians”, *Journal of Race Development*, 9:4, (1919: Apr), s. 382 vd.

⁵ Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 12 vd.

⁶ İngiltere ve Fransa’nın misyonerlik faaliyetleri sonucunda Ermeniler dinsel açıdan üç farklı mezhebe bölünmüşlerdir. Ortodoks Ermeni Kilisesi’nin yanı sıra, Fransız Katolik misyonerlerinin çabaları sonucu 1831’de Ermeni Katolik Cemaati, İngiliz Protestan misyonerlerinin çabaları sonucunda da 1850’de Ermeni Protestan Cemaati kurulmuştur. Bu tarihten itibaren üç büyük devletin

Ermenilere destek veren Avrupalı Devletlerin müdahalelerine son vermek isteyen Osmanlı Devleti 1863 yılında “Ermeni Millet Nizamnamesi”ni ilan etmiştir. Bu nizamnameyle Ermeniler geniş özgürlükler elde etmişler ve devlet içinde daha farklı bir konuma gelerek siyasal, sosyal ve dini konularda karar verme yetkisini kazanmışlardır⁷.

Avrupalı Devletlerin Osmanlı Ermenileri üzerindeki iktidar mücadelesi 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında doruğa çıkmıştır. Rusya’nın galibiyetiyle sonuçlanan savaş sonrasında Ayastefanos’ta devam eden barış görüşmeleri sırasında Ermeni Patriği Nerses, Rus Murahhas Heyeti Başkanı Grandük Nikola ile görüşerek anlaşmaya Ermenilerle ilgili bir madde koymaya muvaffak olmuştur⁸. Türk delegasyonunun karşı çıkmasına rağmen 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması’na Ermenilerle ilgili şu hüküm eklenmiştir:

“Madde 16- Ermenistan’da, Doğu Anadolu’da Rus işgalinde bulunan Türkiye’ye geri verilecek olan toprakların Rus askerlerince boşaltılması, oralarda iki devletin (Türkiye ile Rusya’nın) iyi ilişkilerine zararlı, karışıklıklara yol açabileceğinden, Bâb-ı Âli Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel durumun gerektirdiği iyileştirmeleri ve reformları zaman yitirmeden gerçekleştirmeyi ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı üzerine alır.”⁹

Rusya’nın Ayastefanos Antlaşması ile Akdeniz’e inmek için büyük bir fırsat yakalaması üzerine, Uzak Doğu’daki çıkarları tehlikeye giren İngiltere, Doğu Anadolu’daki toprakların Rusya’nın eline geçmesini engellemeyi amaç edinen bir politika takip etmeye başlamıştır¹⁰. İngiltere’nin Ayastefanos Antlaşması’na itirazı üzerine toplanan Berlin Kongresi’nde Ayastefanos Antlaşması’nın maddeleri tadil edilmiş¹¹ ve yerine imzalanan Berlin Antlaşması’nın 61. maddesinde Ermenilerle ilgili şu karar alınmıştır:

“Bâb-ı Âli, Ermenilerle meskûn vilayetlerde mahalli ihtiyaçların lüzum gösterdiği tensikat ve ıslahatı vakit geçirmeksizin tatbik etmeyi ve Çerkezlerle Kürtlere karşı oraların güvenliğini temin etmeyi deruhte

her biri, kendi mezheplerine mensup Ermenileri destekleyerek Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışmaya başlamışlardır, bk. Haluk Selvi, *Birinci Dünya Savaşı’ndan Lozan’a Ermeni Sorunu*, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 26.; Karacakaya, *a.g.e.*, s. 22 vd.

⁷ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, Belge Yayınları, 1987, s. 156 vd.

⁸ Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi’nin Ortaya Çıkışı*, İstanbul, 1984, s.3

⁹ Bilal Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, Ankara, 1986, s. 22.

¹⁰ Karacakaya, *a.g.e.*, s. 33.

¹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, C.8*, Ankara, TTK, 1983, s. 74 vd.

eder. Bâb-ı Âli bu yoldaki tedbirlerini onların tatbikine nezaret edecek büyük devletlere muayyen zamanlarda bildirecektir.”¹²

Böylece, Ermeni Meselesi Osmanlı'nın bir iç sorunu olmaktan çıkıp uluslar arası bir boyut kazanmıştır.

Berlin Antlaşması sonrasında Osmanlı Devleti Ermenilerle ilgili ıslahat çalışmalarını oldukça ağırdan almıştır. Zaten 1880'lerde Asya, Avrupa ve Afrika kıtasında yaşanan gelişmeler Ermeni Meselesi'nin Avrupalı Devletlerin gündeminden uzaklaşmasına neden olmuştur¹³. Çoğu Türkiye dışında yaşayan ve Türk düşmanı kuruluşlar ve devletlerle ilişkide olan bir grup Ermeni ileri geleni Ermeni Meselesi'ni tekrar Avrupalı Devletlerin gündemine taşımak için, kanlı terör faaliyetlerine başlama kararı almıştır¹⁴. Bu ortamda milliyetçi Ermeni dernekleri ilk olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulmuştur¹⁵. Ancak bağımsızlık amacıyla kurulan bu örgütlerin en etkililerinden ikisi Hınçak ve Taşnaksutyun'dur.

1887 yılında Osmanlı topraklarına hiç ayak basmamış ve Marksist teoriye inanan Ermenilerin oluşturduğu bir grup Hınçak Partisi'ni kurmuşlardır¹⁶. Bu partinin amacı Türkiye Ermenilerini kurtarmak ve Ermenilerin yaşadığı bölgeleri Rus ve İran Ermenistan'ı ile birleştirerek bağımsız bir Ermenistan kurmaktır¹⁷.

Hınçak Partisi'nin kurulmasından 3 yıl sonra 1890'da Tiflis'te Taşnaksutyun Komitesi kurulmuştur¹⁸. Taşnaksutyun Komitesi de bağımsız bir Ermenistan kurulması amacıyla çalışmalarına başlamıştır. Bu komite nihai hedefe ulaşmak için her türlü yola başvurma kararı almıştır. 1890 yılından itibaren Hınçak ve Taşnaksutyun Komiteleri önderliğindeki Ermeniler Avrupalı Devletlerin de desteğiyle birçok yasa dışı eylem ve isyan tertiplemiştir. Bu eylemlerin ilki Haziran 1890'da Erzurum'da çıkan isyandır. Bunu

¹² Karal, *a.g.e.*, s. 132

¹³ 1881'de Fransa'nın Tunus'u, 1882'de İngiltere'nin Süveyş Kanalı'nın emniyeti için Mısır'ı, Ayastefanos Antlaşması'nın uygulamaya koyulmaması nedeniyle elde ettiği kazançları yitirmesine öfkelenen Rusya'nın İngiltere'den intikam almak için Türkmenistan'ı 1881-1884 arasında işgal ederek Hindistan'ı tehdit eder hale gelmesi Ermeni Meselesi'nin gündemden düşmesine neden olmuştur, bkz. Saray, *a.g.e.*, s. 40

¹⁴ Saray, *a.g.e.*, s. 41

¹⁵ Doğu Anadolu'da kurulan “Karahaç”, “Anavatan Müdafileri” ve diğer dernekler hakkında detaylı bilgi için bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, TTK, 1983, s. 128 vd.

¹⁶ *y.a.g.e.*, s. 130

¹⁷ Saray, *a.g.e.*, s. 41

¹⁸ “Taşnaksutyun” kelimesi Ermenicede “Federasyon” anlamına gelmektedir, bk. Gürün, *a.g.e.*, s. 132

Temmuz ayında Kumkapı Ermeni Kilisesi'ndeki isyan teşebbüsü izlemiştir. Ermeniler 1894 ve 1895'te Sasun ve Zeytun ve 1896'da Van bölgesinde çıkartıkları büyük çaptaki isyanlar ile faaliyetlerine devam etmişlerdir. 1895 Eylül'ünde Ermeniler seslerini duyurabilmek için Bâb-ı Âli'ye yürümüşler ve çıkan olaylar zorlukla bastırılabilmiştir. Ermenilerin bu dönemde yaptıkları en önemli faaliyet, Ağustos 1896'da İstanbul Osmanlı Bankası'nı basmaları olmuştur. Bu olay Türk halkı arasında büyük tepkilere neden olmuş, çıkan olaylar güçlükle bastırılabilmiştir.¹⁹

1896'daki bu girişimden sonra Ermeni Meselesi büyük devletlerin daha az önem verdikleri bir konu hâline gelmiştir. Avrupalı devletlerin bu dönemdeki Girit isyanı ve Türk Yunan Savaşı, 1898'de İngiltere ile Fransa arasında Faşoda Krizi, 1904'te yine İngiltere ve Fransa arasında yaşanan sömürgelerle ilgili problemler ve 1905'te Uzak Doğu'daki Rus-Japon Savaşı'na yönelen dikkatleri Ermeni Meselesi'ne verdikleri önemin azalmasına neden olmuştur. Bununla birlikte Ermeniler bu dönemde, II. Abdülhamit istibdadına karşı oluşan İttihat ve Terakki hareketi içinde yer almışlardır. Ancak Ermeniler meşrutiyetin getirdiği haklardan da yararlanarak ayrılıkçı hareketlere devam etmişlerdir. 31 Mart İsyanı'nın karışık siyasi ortamında patlak veren Adana Olayları bunlar arasında en önemlisidir. 31 Mart İsyanı'nın hemen ertesi günü Ermeniler Adana'da Müslümanları katletmeye başlamışlardır. İsyân askeri birliklerle bastırılmış ancak Avrupalı Devletlerin müdahalesinden çekinilmesi sonucu isyancılar çok fazla dokunulmamıştır.²⁰

Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda uğradığı askeri başarısızlıklar Rusları ve onların desteklediği Ermenileri daha da cesaretlendirmiştir. Osmanlı Devleti'nin dağılmak üzere olduğunu gören ve harekete geçmek için fırsat kollayan Rusya, 12 Kasım 1912'de Osmanlı Devleti'ne bir nota vererek "Ermenilerin Rusya ile birleşmek istediklerini" belirtmiş, Ermeniler ile ilgili yapılması kararlaştırılan ıslahata derhal başlan-

¹⁹ 1892 yılındaki toplantılarında oluşturulan programa göre Taşnaklar; amaca ulaşmak için çeteler teşkil etmek ve onları faaliyete hazırlamak, halkı silahlandırmak için her yola başvurmak, hükümet müesseselerini yağmalamak ve harab etmek gibi kararlar almışlardı, bk. *Y.a.g.e.*, s. 134. 1896 Van İsyanı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Dilşen İnce Erdoğan, *Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2007), s. 188 vd.

²⁰ İsyanı soruşturmak üzere bölgeye giden Cemal Paşa, Avrupa'ya hoş görünmek için Ermeni çetelerine dokunmayarak kurduğu Divan-ı Harp'te 47 Müslüman'a karşılık yalnız 1 Ermeni'nin idamına izin verdi, bk. Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 24. Mehmet Saray, Adana Olayları'na karşı Avrupalı Devletlerin diğer siyasi gelişmeler nedeniyle ilgisiz kaldıklarını belirtmektedir, bkz. Saray, *a.g.e.*, s. 51

masını istemiştir²¹. Ancak I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine ıslahat hareketlerine başlanması mümkün olmamıştır.

I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler

I. Dünya Savaşı başladıktan sonra, Rus işgali altında bulunan Doğu Anadolu vilayetlerindeki Ermenilerden binlercesi, Türkiye'ye karşı savaşmak amacıyla silahlanmaya başlamıştır. Bu Ermenilerin bir kısmı Rus idaresindeki Ermenilerle birlikte o sıralarda Ruslar tarafından tanzimine girişilen "Ermeni Birlikleri"ne katılarak askeri eğitim almaya başladılar. Ruslar, Türkiye'ye karşı yapacakları harpte Ermeni öncü birliklerine en güvenilir adamları olarak vazife verecek ve onların Müslümanları katletmesine ses çıkartmayacaktı²².

Ermenilerin Ruslardan aldıkları silah ve para yardımı ile isyana hazırlandıkları Osmanlı makamlarınca haber alınmıştı. Kafkasya'daki Üçüncü Ordu'ya mensup birlik komutanları durum hakkında acil raporlar göndererek ne tür tedbirlerin alınması gerektiği konusunda emir beklemişleridir²³. Durumun farkında olan Üçüncü Ordu birlikleri, Sarıkamış harekati nedeniyle Ermenileri sıkı bir şekilde kontrol altında tutamamış, bu sayede de Ermeniler Ocak 1914'te Kayseri'de başlayan ve 1915 Nisan'ında Zeytun ve Van'a yayılan isyanlarıyla her tarafı talan etmişler, yolları kesip, köprüleri tahrip etmişlerdir²⁴. Bununla da yetinmeyen isyancılar askeri birliklerin ikmal yollarını kesme girişiminde bulunmuşlardır.

Ermenilerin giriştikleri bu eylemlere rağmen Osmanlı Hükümeti, Ermenileri faaliyetlerinden vazgeçirmek ve Ruslara yardımlarını engellemek için önce Dahiliye Nazırı Talat Paşa sonra da Başkumandan Vekili Enver Paşa aracılığıyla Ermeni Patriği ve diğer ileri gelenleriyle görüşmüş ancak bu görüşmelerden bir sonuç alamamıştır. Ermenilerin isyanlarına devam etmeleri üzerine hükümet 24 Nisan 1915'te vilayetlere ve mutasarrıflıklara gönderdiği gizli bir talimatnameyle Ermeni komite merkezlerinin kapatılmasını, evraklarına el konulmasını ve komite elebaşlarının tutuklanmasını istemiştir²⁵. Yapılan tutuklamalara rağmen Ermenilerin Ruslara yönelik

²¹ a.g.e., s. 52; Hüsamettin Yıldırım, *Türk-Rus-Ermeni Münasebetleri*, Ankara, 1990, s. 41

²² Saray, a.g.e., s. 54.

²³ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 83, Y. 32, Ankara, Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1983, belge no: 1894.

²⁴ Saray, a.g.e., s. 57. Vahakn N. Dadrian, "The Armenian Question and the Wartime Fate of the Armenians As Documented by the Officials of the Ottoman Empire's World War I Allies: Germany and Austria-Hungary", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 34, 2002, s. 67 vd.

²⁵ BOA. DH. ŞFR, nr. 52/96-98

yardımları devam etmiş, Van ve çevresinde Ermeni isyanı giderek büyümüştür²⁶.

Bu durum üzerine Başkumandan Vekili Enver Paşa 2 Mayıs 1915'te Dahliye Nazırı Talat Paşa'ya şu yazıyı yollamıştır:

“Van gölü etrafında ve Van Vilayeti'nce bilhassa ma'lum olacak mevaki-i muayenedeki Ermeniler isyan ve irtihal için daimi bir ocak halindedirler. Bu halkın oradan kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması fikrindeyim.

...Ruslar 7 Nisan'da hududları dahilindeki Müslüman ahaliyi çıplak bir halde hududumuz dahiline sürdüler. Hem buna mukabele-i bilmisil olmak ve aynı zamanda yukarıda söylediğim maksadı hasıl etmek üzere, ya merkum Ermenileri ve ailelerini Rusya hududu dahiline sürmek, yahut merkum Ermenileri ve ailelerini Anadolu dahiline muhtelif yerlere dağıtmak lazımdır. Bu iki şıktan münasibinin intihabı ile icrasını rica ederim. Bir mahsur yoksa ussat ailelerini isyan merkezlerini hudud haricine sürmeyi ve onların yerine hudud haricinden gelen İslam halkı yerleştirmeyi tercih ederim”²⁷

Bunun üzerine Talat Paşa sorumluluğu tek başına üstlenmemek için 13 Mayıs 1331 (26 Mayıs 1915) tarihinde Ermeni tehciri hakkında hazırladığı tezkereyi Sadaret'e göndermiştir. Bundan bir gün sonra 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihinde çıkarılan “Vakt-i Seferde İcraat-i Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat”a göre kolordu ve fırka kumandanlarına savaş sırasında memleketin savunulmasına ve güvenliğinin sağlanmasına karşı çıkanlara ve hükümetin emirlerine karşı gelenlere, silahlı saldırı ve direnişte bulunanlara yönelik silahlı önlem alma ve onları yok etme yetkisi verilmekteydi. Yine bu kanunla vatana ihanet ettikleri ya da casusluk yaptıkları anlaşılan köy ve kasaba halkının, tek tek veya toplu halde başka yerlere sevki mümkün olabilecekti²⁸.

13 Mayıs 1331 (26 Mayıs 1915)'de Talat Paşa tarafından Meclis-i Vükela'ya gönderilen tezkere 30 Mayıs 1915'te kabul edilmiştir. Buna göre:

²⁶ Yusuf Halacıoğlu, “Osmanlı Devleti Neden Tehcir Uyguladı? Tehcirle İlgili Gerçekler”, *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 2002, s. 105 vd.

²⁷ *Y.a.g.m.*, s. 106; Yusuf Hikmet Bayur, içinde bulunulan hasas durum nedeniyle Talat Paşa'nın Meclis-i Vükela'ya baş vurmaksızın ve geçici de olsa herhangi bir düzenlemeye gitmeksizin tehciri başlatarak bütün sorumluluğu tek başına üzerine almak zorunda kaldığını belirtmektedir, bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, C.III, K.3*, Ankara, TTK, 1991, s. 38

²⁸ *Takvim-i Vekayi*, 19 Mayıs 1331, no: 2189, s.1

“Menatuk-ı harbiyeye civar mahallelerde sakin Ermenilerden bir kısmının hudud-u Osmaniyeyi a’da-yı devlete karşı muhafaza ile meşgul olan Ordu-yu Humayun’un hareketını tas’ib ve erzak ve mühimmat-ı askeriye nakliyatını işgal ve düşman ile tevhid-i amal ve ef’al ve bi’l-hassa sufuf-i a’daya iltihak ve memleket dahilinde kuva-yı askeriye ve ahali-i ma’sumeye müsellahan taarruz ve şuhur ve kasabat-ı Osmaniye’ye tasallut ile katl’ ve nehb ü garete ve düşman kuva-yı bahriyesine erzak tedariki ile mevaki-i müstahkemeyi ira’eye cür’etleri bu gibi anasır-ı ihlâlaliyenin saha-i harekattan uzaklaştırılmasını ve usata üssü’l-harekat ve melce’ olan köylerin tahliyesini icap ederek bu babda bazı günâ icraata başlanıldığı...”

belirtilmiş ve sevk edilecek Ermenilerin mallarıyla da ilgili bir beyanname yayınlanmış, oluşturulacak komisyonlar aracılığıyla bu malların tespitinin yapılması kararlaştırılmıştır²⁹.

Meclis-i Vükela’nın tehcir kararını almasından önce 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihinde Talat Paşa, Dördüncü Ordu komutanlığına gönderdiği telgrafta tehcire tabi tutulacak vilayetleri belirlemiştir. Buna göre, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri, Maraş şehir merkezi hariç olmak üzere Maraş Sancağı, Halep vilayetinin merkez kazası hariç olmak üzere İskenderun, Belen, Cısr-i Şungur ve Antakya kazası, Adana, Sis ve Mersin şehir merkezleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Sis ve Cebel-i Bereket sancakları tehcire tabi tutulacak bölgelerdir³⁰. Aynı telgrafa göre Erzurum, Van ve Bitlis vilayetinden çıkarılan Ermeniler, Musul vilayetinin güney kısmı ile Zor sancağına ve merkez hariç olmak üzere Urfa sancağına yerleştirileceklerdi. Adana, Halep ve Maraş civarından çıkarılan Ermeniler ise Suriye vilayetinin doğu kısmı ile Halep vilayetinin doğu ve güneydoğusuna hükümetin tayin ettiği yerlere nakledilecekti. Yapılan bu düzenlemelerden sonra hükümet gerekli gördüğü bölgelerde değişik tarihlerde tehcir uygulamasına başvurmuştur.

Ermenilerin özellikle Suriye ve Halep vilayetlerine olan sevkıyatları esnasında yaşanan bir takım talihsiz olaylar, bugün belirli kesimlerin yürüttü-

²⁹ BOA. MVM, nr. 198/163 (Bk. Ek-1)

³⁰ BOA. DH. ŞFR, nr. 53/94. Vahakn N. Dadrian, İttihadçıların “Ermeni Soykırımını” aslında gizli bir İttihat Terakki Kongresi’nde planladıklarını ve bunu “On Emir” olarak adlandırdıkları bir belge ile kayıt altına aldıklarını belirtmektedir. Dadrian’a göre plan hazırlanırken Almanlar İttihadçılara büyük destek vermiştir, bkz. Vahakn N. Dadrian, “The Secret Young-Turks İttihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians”, *Holocaust and Genocide Studies*, 7:2, (1993: Fall), s. 174, 195. Konu hakkında ayrıca bkz. Robert Melson, “Revolutionary Genocide: On the Causes of the Armenian Genocide of 1915 and the Holocaust”, *Holocaust and Genocide Studies*, 4:2 (1989), s. 161 vd.

ğü ve ne yazık ki bazı devletlerin de açıktan ya da gizli destek verdiği kampanyalar vasıtasıyla “Ermeni soykırımı” veya “Ermeni mezalimi” adı altında dünya kamuoyuna yansıtılmaktadır. Söz konusu bu kampanya faaliyetleri olayın üzerinden 93 yıl geçmesine rağmen, bilimsellikten ve nesnellikten uzak çalışmalara, şahsi anlatılara, kulaktan dolma, yalan yanlış bilgilere dayandırılarak yürütülmektedir. Bizim bu çalışmamıza konu olan ve Ermeni tehcirinin Eskişehir’deki uygulamalarını aktaran Ahmed Refik’in “İki Komite, İki Kıtıl” adlı eseri de bu yönde ortaya koyulmuş çalışmalardan biridir. Milletlerin kaderini etkileyen, uluslar arası alanda itibarının zedelenmesine yol açabilecek böylesine hassas konularda kişisel anlatılara dikkatle yaklaşılmaması, olayların tarafsız bir bakış açısıyla ele alınarak değerlendirilmesi gerçeği Ahmed Refik’in bu eseriyle bir kez daha gözler önüne serilmektedir.

Ahmed Refik, “İki Komite, İki Kıtıl” adlı eserinde İzmit, Adapazarı ve civarında yer alan Ermenilerin tehciri sırasında yaşananları ve Eskişehir tehcirine dair izlenimlerini aktarmaktadır. Ancak Ahmed Refik’in dramatik anlatımıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde yer alan belgeler arasında büyük farklılıklar olduğu dikkati çekmektedir. Biz bu çalışmamızda arşiv belgelerinin ortaya koyduğu gerçekler ile Ahmed Refik’in aktarımlarını karşılaştırarak Ermeni tehciri esnasında Eskişehir’de yaşananları elimizden geldiğince ortaya çıkarmaya çalıştık.

Eserin Kaleme Alındığı Ortam

Ahmed Refik’in Eskişehir tehcirine yönelik iddialarına geçmeden önce “İki Komite, İki Kıtıl” adlı eserin kaleme alındığı ortama genel hatlarıyla göz atmanın böyle bir çalışmanın niçin yapıldığı sorusuna cevap vermesi açısından faydalı olacağı düşüncesindeyiz.

Mondros Mütarekesi’nin imzalandığı günlerde Osmanlı Devleti için esas mesele, şartları ağır olmayan bir barış antlaşmasının imzalanması ve imparatorluk içinde bulunan azınlık unsurları arasındaki uyumun sağlanmasıydı. Savaş sırasında İttihat ve Terakki Hükümeti’nin azınlık politikası ve özellikle tehcir kararı Ermeni ve Rum unsurların tepkisine yol açmıştı. İmparatorluğun asıl sahibi olan Türk çoğunluk da İttihat ve Terakki’nin uygulamalarından hoşnut değildi. Ülkeyi bir felakete sürüklemişler ve mütarekenin imzalanmasının ardından ülkeyi terk etmişlerdi³¹.

³¹ “Kaçan Kaçana”, *Sabah*, 4 Teşrinisani 1334, No: 10406, s. 1. “Enver, Cemal Paşaların Firarı”, *Vakit*, 4 Teşrinisani 1334, no: 371, s. 1. Albert Howe Lybyer, “Turkey Under the Armistace”, *Journal of International Relations*, 12:4, (1922 : April) , s. 454

Barış meselesinde Osmanlı Devleti için en büyük dayanak Wilson Prensipleri idi. İtilaf Devletleri ile ters düşmeden onların isteklerine boyun eğerek, mevcut aleyhteki durumu azami ölçüde lehimize çevirmek esas amaçtı. Aynı zamanda da anasır arasındaki sürtüşmelerin giderilmesi ve Tanzimat ideolojisi olan Osmanlılık düşüncesi etrafında bütün azınlıkların birleştirilmesi hesaplanıyordu.

Mondros Mütarekesi imzalanmadan evvel Sultan Vahdettin 10 Ekim 1918'de Meclis-i Mebusan'ın açılışı münasebetiyle yaptığı konuşmada Osmanlı Devleti'nin Wilson Prensipleri'ne yönelik beklentilerini şu sözlerle dile getiriyordu:

“...Amerika Reiscumhuru Mösyö Wilson'a harb-i umumiyenin tesviye-yi katiyyesinin ve müstakbel münasebat-ı milelin istinadgâhı olmak üzere dermiyan eylediği esasat dairesinde sulh müzakeresine hazır olduğumuz biz ve müttefiklerimiz tarafından bildirilmiştir...”³²

Talat Paşa'nın istifasından sonra yerine kurulan Ahmet İzzet Paşa kabinesini ilan eden Hatt-ı Humayun'da savaşın yol açtığı karışıklık, haksızlık ve yoklukların giderilmesi, anasır arasında içten dostluğun yeniden tesisi gibi konulara değinilmekteydi³³. 14 Ekim'de kabineyi kuran Ahmet İzzet Paşa'nın, 19 Ekim'de Meclis-i Mebusan'da okuduğu hükümet programında yine aynı iki konuya, Wilson Prensipleri ve anasır meselesine atıfta bulunuluyordu:

“...Heyetimiz bütün efrad-ı milletin aştan olduğu müsalemet-i hariçiyeyi bir an evvel temin için sarf-ı mesai eylemektedir. Amerika Reiscumhuru tarafından ilan edilmiş olan hak ve adl esaslarına müstenid bir sulhu kemal-i hulus ile kabul edeceğiz.”

Mösyö Wilson'un, Washington'un mezarında irad ettiği nutukta dermiyan olan araz, hakimiyet-i milliye, ihtilafat-ı iktisadiye mesailinin kendi nüfuz-u haricilerinin veya rüçhan-ı siyasilerini temin etmek isteyen mil el ve akvamın menfaatleri esasına nazaran değil, doğrudan doğruya alakadar olan kavim tarafından serbestçe kabul olunacak bir şekilde hall ve tesviyesi durumuna tamamen taraftarız...”

İzzet Paşa anasırın durumuna da değinerek:

³² “Nutm-u Humayun”, *Takvim-i Vekayi*, 12 Teşrinisani 1334, no: 3365, s.1

³³ “Hatt-ı Humayun”, *Takvim-i Vekayi*, 15 Teşrinisani 1334, no: 3368, s. 1; “İzzet Paşa Kabinesi Teşkil Etti”, *Sabah*, 14 Teşrinisani 1334, no: 10382, s. 1; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, (Mutlakiyete Dönüş 1918-1919)-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s. 28.

“...Hükümetin şimdiden bila-tefrik cins ve mezhep bil-cümle anasırın hukuk-u siyasiye-i memlekette müsaveten istifadelerini, serbesti-i inkişaflarını ve idare-i umur-u memlekette her suretle iştiraklerini temin eyleyecek ve akallerin muhafaza-yı umuru için kavanin-i intihabiyemizde icab eden tadilatı teklif edecektir...Ahval-i harbiye ve ilcaatiyle memleket dahilinde bir mahalden diğer bir mahalle nakil ve tehcir edilmiş olan vatandaşlarımızın peyderpey meva-yı kadimlerine avdet ermelerine karar verdik. Ve bunun icraatına başladık...”³⁴

Bu programın ana karakteri “Osmanlılık” politikası idi. Dahilde asayişin sağlanması ve farklı milletlere mensup unsurlar arasındaki sürtüşmelerin giderilmesi için Osmanlılık düşüncesi yeniden diriltilmeye çalışılmıştır. Hükümet programının Meclis-i Mebusan’da okunmasından sonra mebuslar arasında başlayan müzakerelerde söz alan Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey hükümetin bu yöndeki eğilimini şu sözlerle dile getirmiştir:

“Hükümet beyannamesinin diğer bir noktasında memleketteki bütün anasırın memleketin mukadderatına iştirak ettirileceği söyleniyor. Zaten bu Kanun-i Esasi’imizde de temin etmiştir. Harp esnasında bizzat tedabir yapılmış ise de her halde Türk milleti kendisine karşı gill-ü-gışştan arı, samimiyet gösteren ve kendisiyle teşrik-i mukadderat etmek azminde bulunan anasırı, Osmaniye’nin kendisinden bilir ve onlara karşı samimiyetle aguşunu açar...”³⁵

Basında yer alan haberlerde de Osmanlılık hissini yeniden uyandırılmaya çalışıldığını görmekteyiz. Macit Şevket Bey, “Sabah” gazetesindeki yazısında imparatorluk içindeki bütün unsurların ortak bir paydada toplanması gerekliliğinden bahisle:

“Osmanlı toprağında yaşayan, bu memlekette yaşayan her insan Türk, Arap, Kürt, Çerkez, Laz gibi Müslim olsun; Rum, Ermeni, Musevi gibi gayrimüslim olsun cümlesinin vatan-ı mukaddesi burasıdır. Bu hava ile bu güneş ile yaşarlar, hatta ahlak ve adalet ve tarz-ı tefekkür ve maişetçe de aralarında azim müşahebetler, Şark zihniyeti diyebileceğimiz hallet-i ruhiyeleri vardır. Bütün bu halk, bu vatanın mukadderatıyla alakadadır... Kendilerine rahat veriniz, adalet veriniz serbest çalışsın; ferah ve fuhur kazansın, hakkından emin, müreffeh ve mesud yaşasınlar. Osmanlı sancağına dört elle sarılırlar. Taassuptan arı, cidden aklına, adalete müsavatkarane ve terakkiperverane bir idare ile memleketin anasır-ı

³⁴ “Kabinenin Programı”, *Vakıf*, 20 Teşrinievvel 1334, no: 356, s. 1; “Kabinenin Beyannamesi”, *Sabah*, 19 Teşrinievvel 1334, no: 10419, s. 1; Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C.1, D.3, İ.5, İnikad: 4, s. 28 vd.

³⁵ MMZC, C.1, D.3, İ.5, İnikad:4, s. 32.

muhtelifesi arasında hakiki bir vatandaşlık hissi pekala ve pek kolay tesis edilebilir. Ve bunu tesise çalışmak yalnız vatan-ı Osmaniye değil bilcümle anasıra hizmet etmek demektir...”

demiştir³⁶.

“Vakit” gazetesi başmuharriri Ahmet Emin Bey de yazılarında aynı noktayı işaret etmektedir:

“...Anasır meselesindeki nokta-yı nazarımızı bir daha hülasa edelim: Biz Osmanlı vatandaşlığı fikrinin aleyhinde değiliz. Bil-akis devletin tamamıyla siyasi bir kuvvet olmasına Amerika ve sair gayrimütecanis bir nüfusa malik memleketlerde olduğu gibi bütün vatandaşların hayat-ı umumide sırf vatandaş sıfatıyla müsavi bir vaziyette bulunmasına ve din ve hürriyet gibi meselelerde her unsurun kendi hususi aleminde iştigal etmesine şiddetle taraftarız...”³⁷

Ahmet Emin bu ortamda yapılacak en doğru şeyin Ermeniler ve Rumlar arasında memleketin mevcudiyeti aleyhine var olan hisleri doğal karşılamak olacağını ve gerçekleri olduğu gibi kabullenerek memleketin mevcudiyeti ve geleceği adına gayrimüslim unsurların tamamından hiçbir yardım beklememek gerektiğini vurgulamıştır³⁸.

Ahmet İzzet Paşa kabinesine yönelik en büyük beklenti iç barışın sağlanması olmuştur. “Geçmiş zamanın hesaplarını ileriye talik ederek bugün her şeyden evvel sükûn, asayiş ve itihadı muhafaza eyleneceği şüphesizdir.”³⁹

Amaç anasır arsındaki uyumun yeniden sağlanması, içerideki sürtüşmelerin giderilerek harice karşı daha derli toplu bir görüntü vermek olunca, savaş dönemi kabinelerinin gayrimüslim unsurlar üzerindeki uygulamalarının cezalandırılması, yani bir tür “iç hesaplaşma” gündeme gelmiştir. Meclisteki tartışmalar esnasında özellikle Rum ve Ermeni mebusların ses tonları sertleşmeye başlamıştır. Ahmet İzzet Paşa yukarıda değindiğimiz gibi 19 Ekim 1918’de mecliste hükümet programını okuduktan sonra, İttihat ve Terakki hükümetinin Ermenilerin sevki için çıkarttığı geçici kanunu iptal

³⁶ Macid Şevket, “Osmanlılık Hissi”, *Sabah*, 16 Kanunievvel 1334, no: 10446, s. 1

³⁷ Ahmet Emin, “Anasır Siyaseti”, *Mutevakkil*, 12 Şubat 1335, no: 20, s. 1

³⁸ Ahmet Emin, “Milliyetperverlik Siyasi Bir Mevdua Mıdır?”, *Mutevakkil*, 11 Şubat 1335, no: 19, s. 1.

³⁹ “Yeni Kabine”, *Sabah*, 14 Teşrinievvel 1334, no: 10382, s. 1; Ahmet Emin, “Harici ve Dahili Sulh”, *Vakit*, 20 Teşrinievvel 1334, no: 356, s. 1; Ali Kemal, “Yeni Hükümetin Hatt-ı Hareketi”, *Sabah*, 20 Teşrinievvel 1334, no: 10388, s. 1

etmeyi amaçlayan bir teklifi 24 Ekim 1918’de meclise sunmuştur⁴⁰. Ahmet İzzet Paşa, teklifin “müstacelen” yani acaele olarak görüşülmesini önermiştir. Teklifin okunmasından sonra söz alan Konya Mebusu Haydar Bey, teklifin siyasi bir öneme sahip olduğu yorumunda bulunmuş ve arkasından söz alan Dahiliye Nazırı Fethi Bey, teklifin acele olarak görüşülmesindeki amacın söz konusu kanunun bir an önce reddedilmesini sağlamak olduğunu vurgulamıştır. Ahmet İzzet Paşa’nın teklifi, Meclisin 4 Kasım 1918 tarihli toplantısında tartışmaya açılmıştır. Ancak aynı toplantıda Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi’nin ortamı gerginleştirecek olan başka bir teklifi daha görüşülmüştür. Rum ve Ermeni mebusların düşüncelerini ortaya koymak açısından, İzzet Paşa’nın teklifine geçmeden önce Emanuel Efendi’nin söz konusu teklifini incelemenin daha faydalı olacağı düşüncesindeyiz.

Aydın Mebusu Emanuel Efendi, “Hükümet-i Sabıka’nın İcraatı Hakkında Hükümet-i Cedide’den Sual Takriri” başlığı altında yeni kurulan Ahmet İzzet Paşa hükümetinden şu noktaları aydınlatmasını istemiştir:⁴¹

“ Ermeni milletine mensup olmaktan başka hiçbir cürümleri bulunmayan bir milyon nüfus, kadınlar ve çocuklar ile istisna edilmeyerek katl ve itlaf edilmiştir... Laakal kırk asırdan beri memlekette medeniyetin amil-i hakikisi olan Rum unsurlarından iki yüz elli bin nüfus, hudud-u Osmani’den tard edilerek malları müsadere edilmiştir... Ba’del harb, beş yüz elli bin Rum nüfus daha Karadeniz, Çanakkale, Marmara ve Adalar denizleri sevahil ve havalisinde katl ve imha edilmiş ve malları da zabt ve gasb edilmiştir...

Failler hakkında, hükümet-i cedidenin malumatı neden ibarettir, işin mahiyeti hakkında ne tasavvur etmektedir ve itihaz edebileceği tedadbire ne vakit mübaşeret eyleyecektir.

Bu noktaları hükümet-i cedideden sual ederiz.”

Takrire ayrıca Çatalca Mebusu Tokinidis ve İzmir Mebusu Vangel Efendiler de imza atmışlardır. Takririn okunmasından sonra Dahiliye Nazırı Fethi Bey cevap vermek için söz almış ve Emanuel Efendi ile arasında hararetli bir tartışma başlamıştır.

Emanuel Efendi takririn, bir intikam düşüncesi ile kaleme alınmadığını, maksadın bir takım anasır aleyhine düzenlenmiş olan kötü muamelelerin

⁴⁰ MMZC, C.1, D.3, İ.5, İnikad: 6, s. 46-47. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Ferudun Ata, *İşgal İstanbulunda Tehcir Yargılamaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 59 vd

⁴¹ MMZC, C.3, D.3, İ.5, İnikad:11, s. 109; Ata, *a.g.e.*, s. 26 vd.

tekrar etmemesi için yeni kurulan hükümetin ne gibi önlemler aldığını öğrenmek olduğunu vurgulamıştır. Ona göre bu işi yapan öyle üç dört kişi olamaz. “Bu işi yapan şiddetli bir cereyandır.” Beş-on kişinin ceza görmesi, veya firar etmesi bu suçları örtmek için yeterli olamaz..

Dahiliye Nazırı Fethi Bey, Emanuel Efendi'nin takririnde belirttiği Rum, Ermeni ve Arap unsuru kadar, Türklerin de aynı şekilde çok acı çektiğini ve zarar gördüğünü vurgulamış, Emanuel Efendi'nin bu durumu da dikkate alarak takrire Türkleri de eklemesini arzu ettiğini dile getirmiştir⁴². Asir Mebusu Ali Haydar bu meselenin zamanın meselesi olmadığını daha sonraki bir zamana ertelenerek bir anlamda Ermeni ve Rum mebuslarını protesto etmiştir. Ancak Emanuel Efendi, mevcut kanunların bu meseleyi çözümlenmekte yetersiz kaldığını, ancak bu meselelerin bir an önce çözümlenmesi gerektiğini vurgulamıştır. “... Bu meseleler halledilsin, çünkü zaman bunların halledilmemesine müsaide değildir.” şeklinde sözlerini sonlandıran Emanuel Efendi üstü kapalı tehditler savurmuştur.

Emanuel Fendi'nin bu sert sözlerine karşı Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey, bunun Türk unsuru hakkında ağır bir suçlama olduğunu söylemiştir. Ancak Meclis Başkanı Halil Bey, Meclis Dahili Nizamnamesi gereği tartışmanın takrir sahibi ile Hükümet arasında gerçekleşebileceğini, mebusların bu tartışmaya katılmayacağını belirtmesi üzerine Kastamonu Mebusu Rüşü Bey, “... milletim tahkir olunuyor, haksız ithamata maruz kalıyor da hala Nizamname-i Dahili'nin tatbiki düşünülüyor” diyerek bu duruma tepkisini göstermiştir.⁴³

Bu hararetili tartışmalar devam ederken Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan, Maraş Mebusu Agob, İzmir Mebusu Onnik İhsan, Halep Mebusu Artin Boşgezenyan, Erzurum Mebusu Medetyan, Sivas Mebusu Dikran Barsamyan imzasıyla savaş zamanı kabinesinin faaliyetlerine karşı gelenler için, ordu tarafından alınacak önlemler hakkında kararname ile ve diğer bölgelere göç ettirilen şahısların malları hakkındaki kararnameye dayanarak yapılan zulmün failleri hakkında hükümetin ne gibi düzenlemeler gerçekleştireceğine dair daha önce Aydın Mebusu Emanuel Efendi ta-

⁴² Bu tartışmalar devam ederken Asir Mebusu Ali Haydar Bey söz alarak takrirda Arap milletini ilgilendiren bir madde yer aldığını vurgulayarak, “Arap milletine reva görülen kötü muamele” ifadesinin çıkarılmasını teklif eden bir teklif sunmuştur. Bk. *MMZC*, C.1, D.3, İ.5, İnikad:11, s. 110.

⁴³ *MMZC*, C.1, D.3, İ.5, İnikad:11, s. 111.

rafından sunulmuş ve bizim yukarıda değindiğimiz takrire benzer bir takrir daha sunmuşlardır⁴⁴.

Dahiliye Nazırı Fethi Bey buna verdiği cevapta hükümetin göç ettirilmiş şahısların önceki yerlerine yeniden iskan için çalıştığını ancak göçenlerin yeni mekanlarına uyum sağladıklarını, eski yerlerine döndükleri zaman çok büyük sıkıntılar yaşayacaklarını ve büyük sorunlarla karşılaşacaklarını şu cümlelerle ifade etmiştir:

“... Bugün tehcir edilmiş yerler ahali avdet edecekleri mahalde kendilerine bir mesken, bir sıcak çorba bulabilecekler mi? Bunların bir kısmı tehcir olunan yerlerde dükkan açmışlar, iş bulmuşlar, hatta bazıları aldığımız malumata nazaran şimdiki halde yerinden kıvıldamamak niyetinde ve bu kışı oralarda geçirmek taraftarıdır. Binaenaleyh hükümet bu işi tedricen yapmak taraftarıdır ve tedricen yapmak lazımdır...”⁴⁵

Görüldüğü gibi meclisteki azınlık mebusların hükümet aleyhine verdikleri takrirler birbirini izlemektedir ve özellikle Ermeni ve Rum mebuslar arasında bu konuda sıkı bir dayanışma mevcuttur. Bu dayanışma içerisine Arap mebuslarını da katmak istemişler ancak Ali Haydar Bey gibi bazı sağduyulu Arap mebusları bu işbirliğine yanaşmayarak soğukkanlı bir tutum içine girmişler ve bu tür meselelerin daha sonraki bir zamana bırakılmasını teklif etmişlerdir.

Meclisin 4 Kasım 1918 tarihli toplantısında daha önce temas ettiğimiz gibi Ahmet İzzet Paşa'nın sunduğu “Vakti seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece itihaz olunacak tedabir hakkında kararname”nin reddi görüşülmüştür. Dahiliye Nazırı Fethi Bey söz söylemeye gerek olmadan kanunun acil bir şekilde yürürlükten kaldırılmasını talep etmiştir. Bu noktada mecliste ortam yeniden gerginleşmiştir. Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi tartışmayı hararetlendiren kişi olmuştur. Kanunun sadece reddedilerek bırakılmamasını “müdellet olarak” yani bu kanun kapsamında işlenen suçların ispatlanarak kanun kaldırılmasını istemiştir:

“...Ve bunu reddetmekle beraber bu kanuna istinaden memleketi harap edenlerin cezası için de bir temennide bulunmalıyız, onu cinayet kastı ile imal etmiş ve istimal eylemiş olan kimseleri de cezalandırmak lazımdır. Yalnız silahların kaldırılmasıyla iş bitmez. Temennim budur.”⁴⁶

⁴⁴ MMZC, C.1, D.3, İ.5, İnikad:11, s. 112.

⁴⁵ MMZC, C.1, D.3, İ.5, İnikad:11, s. 113.

⁴⁶ MMZC, C.1, D.3, İ.5, İnikad:11, s. 114.

Artin Efendi'nin sözlerinin arkasını "iştirak ederiz" sesleri takip etmiştir. Artin Efendi sadece kanunun kaldırılmasıyla yetinilmemesi, bu kanundan istifade ederek suç işleyenlerin cezalandırılması gerektiğini belirtmiş ve meclisteki pek çok mebus bu düşünceyi onaylamıştır. Bu sırada söz alan Trabzon mebusu Mehmet Emin Bey, aynı toplantıda okunan ve bizim yukarıda geniş bir şekilde elde aldığımız Emanuel Efendi ve arkadaşlarının vermiş olduğu takrime yeniden dönerek, sırf Ermeni oldukları için bir milyon çocuk ve kadının öldürüldüğünden ve beş yüz elli bin Rum'un telef edildiği ve iki yüz elli bin Rum'un tehcir edildiği iddiasıyla bazı şeyleri olduğundan çok abartılı gösterme gayretinde olduğunu söylemiştir.

"... Fakat meseleyi tetkik ederken şunu rica ederim ki, haksızlığı derecesinden fazla göstermeyelim. Çünkü haksızlık fazla gösterildikçe yine haksızlık olur... Ben Emanuel Efendi'yi burada pek mübalağakar gördüm ve meselenin esasından da biraz inhiraf etmiş olduğunu anladım..."⁴⁷

Mehmet Emin Bey, Emanuel Efendi'nin bu konuda yanlı ve abartılı olduğuna kanıt olarak 1907 yılında Muş'ta savcılık görevi sırasında Ermeni Komitecisi Zevan'ın öldürülmesiyle ele geçirdiği Van İngiliz Konsolosu'nun Ermenilere ait nüfus istatistiklerini göstermiştir. Emanuel Efendi'nin ifadelerinden anlaşıldığına göre verilen bir milyon sayısı yalnız kadın ve çocuklara aittir ve erkekler bu sayıdan hariç tutulmaktadır. Ancak erkeklerin de eklenmesiyle bu sayı bir milyon beş yüz bine çıkmaktadır. Ancak Van İngiliz Konsolosu'nun kayıtlarında Ermeni nüfusu 1.200.000 kişi olarak verilmektedir. Mehmet Emin Bey sözü bu noktaya getirip Van İngiliz Konsolosu'nun yazdığı raporun Ermenilerin nüfusunu 1.200.000 olarak verdiği ve bu miktarın zaten abartılı olduğu halde, Emanuel Efendi'nin verdiği ölü sayısının nasıl olur da 1.500.000 olacağını sormuştur⁴⁸. Kötü muamele ya-

⁴⁷ MMZC, C.1, D.3, İ.5, *İnikad*:11, s. 115.

⁴⁸ MMZC, C.1, D.3, İ.5, *İnikad*:11, s. 115. Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim nüfusunu veren 1914 senesine ait Nüfua İdaresi resmi istatistiğe göre imparatorlukta Ermeni nüfusu 1.020.881'dir. Bu istatistikte Ermeni nüfusunu gösteren çeşitli kaynaklara ait istatistikler de verilmiş ve bir karşılaştırma yapılmıştır. Buna göre Başmacyan tarafından yazılan ve Osmanlı Hükümeti, Ermeni Patrikhanesi ile 1893-1897 tarihli *Livre Juene*'nin istatistiklerinde istifade edilerek hazırlanan 1917 tarihli "Historia Modernes des Armenies" adlı eserde toplam Osmanlı nüfusu 14.856.118 olarak verilmekte ve Ermeni nüfusunun miktarı ise 1.470.011 olarak gösterilmektedir. 1917 senesine dair "Revue Politique Vitüriatipole" adlı kaynakta Vilayat-ı Site'deki Ermeni nüfusu belirtilmiş ve genel nüfus içindeki oranları şöyle verilmiştir: Sivas %17, Erzerum %30, Bitlis %33, Harput %12, Diyarbakır %17, Van %19. Fransızca Büyük Ansiklopedi'de bütün Rusya Ermenileri 775.000 olarak verilmiş bunların 720.000 kadarı Mavera-yı Kafkas ve Rus Ermenistanı'nda olduğu belirtilmiştir. Ravinstein Dolaire tarafından hazırlanan bir istatistikte ise Türkiye Ermenistanı'ndaki Ermeniler 760.000, İran'da ise

panların ve bu işten sorumlu olanların cezalandırılmasını canı gönülden istediğini ancak “sırf Ermeni olduklarından dolayı kesilmişlerdir” ifadesini kabul edemeyeceğini vurgulamıştır. Mehmet Emin sözlerine devam ettiği sırada Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi araya girerek “Ne için kesilmişler?” sorusunu yöneltmiş ve meseleleri yeniden deşerek yaraların tazelememesi gerektiğini söylemiştir. Görüldüğü üzere Artin Boşgezenyan sorunun asıl nedenlerine inmekten Ermeni tehcirinin kökenine gitmekten kaçınmaktadır.

Mehmet Emin Bey, Artin Boşgezenyan’ın bu çekincesine rağmen sorunun kaynağına inmekte kararlıdır ve şu sözleri sarf etmiştir:

“Bendenizin asıl maksadı, Emanuel Efendi’nin meselede mübalağakar olduğunu söylemektir... Emanuel Efendi, bugün yalnız sadece Rumların tehcirinden bahsetti. Doğrudur bu da vakidir. Fakat biz Samsun’da gördük ki, Efendiler, Rus gemileri, Rus torpidoları geldi, limanın önünde durdu. Oradaki eşkiyaya esliha ve mühimmat getirdi.”

Bursa Mebusu Rıza Bey’in, “Hangi eşkiyaya, söyle?..” sorusu üzerine Mehmet Emin Bey, “Rum eşkiyasına” cevabını vererek şöyel devam eder:

“...Peki hangi hükümet tasavvur olunur ki, düşman Giresun’a kadar gelsin de o hükümet de eşkiyaya böyle eli boş dursun. Fakat şekilde kötülük var. Gerek Ermeni meselesinde gerek Rum meselesinde gayet fenalıklar, kötülükler vardır.”

Mehmet Emin Bey, Emanuel Efendi’nin takririnde sadece Rumlardan, Ermenilerden ve Araplardan bahsettiğini, halbuki savaş dönemi uygulamalarından Türk unsurunun da büyük acılar çektiğini ancak Emanuel Efendi’nin bunları da görüp Türklere karşı yapılan kötü davranışları takririne yazması gerektiğini dile getirmiştir. Çünkü kendisi “bilcümle Osmanlı’nın mebusudur.” Bu nedenle takririnde genel olarak bahsetmeli Ermeni, Rum ve Arapların haklarını savunurken Türkleri de mahrum bırakmamalıdır. Mecliste yapılan bu tartışmalardan sonra söz konusu kanun oy birliği ile reddedilmiştir⁴⁹.

Basında yer alan haberlerde de Ermeni tehcirinin sorumlularının yarılanarak Türk milletinin alınına sürülen bu “kara lekenin” temizlenmesi ve

150.000 civarında Ermeni bulunduğu dile getirilmiştir. 1912 senesine ait Ermeni Patrikhanesi kayıtlarında Erzurum, Van ve Bitlis’teki Ermeni nüfusu 580.000 olarak verilmiştir. Bk. *HR. SYS, 2876/3-1*

⁴⁹ *MMZC, C.1, D.3, İ.5, İnikad:11, s. 116*

bu sayede İtilaf Devletleri'nin güveninin kazanılması yönünde hâkim bir görüş söz konusudur.

“...beyn-el düvel münasebetlerde nankörlük, hod-gamlık ezeli düsturlardır. Muhasımlarımız, bilhassa İngiltere, Fransa ve Amerika ise aleyhimizde dış biliyorlar, cihan-ı medeniyetçe Türklüğü lekeleyen Arap ve Ermeni meseleleri ortada iken başka türlü yapamazlar...”⁵⁰

İtilaf Devletleri'nin nazarında Türklerin en büyük kabahati Rum ve Ermenilere yönelik politikalar ve tehcir olayı idi. İtilaf Devletleri için tehcir meselesi büyük bir propaganda silahı haline gelmişti⁵¹. Lord Robert Cecil, Avam Kamarası'nın 18 Kasım 1918 tarihli toplantısında Ermeni meselesinden bahsedildiği bir sırada,

“...Maksadımız, himayemizi talep edenleri kurtamaya matuf idi. Düşman Hükümet-i Osmaniye idi. Türkler tarafından irtikab edilen mezalimin Türk haydutların veyahut mahallî memurların netice-i harekâtı olmadığını zannedirim... Türkler şimdi tamamıyla elimizdedirler. Ve bizim rahm ve lüfümüze layık kesb ettiklerini ümit edebilecekleri yegâne çare ise imza ettikleri mütareke ahkâmına seriyyan tatbik ve galipleri tarafından fikr-i adalet ile kendilerine teklif edilecek diğer şeraiti bilatereddüd kabul etmektir” demiştir⁵².

İngiliz Savunma Bakanlığı Müsteşarı ise yaptığı açıklamada Türkiye'nin “akvam-ı mahkume” üzerindeki kontrolünün kayıtsız şartsız sona erdirilmesi gerektiğini ve bunun İtilaf Devletleri'nin ortak düşüncesi olduğunu belirtmiştir⁵³.

Amerika Fevkalade Komiseri Amiral Mark L. Bristol ise Tasvir-i Efkâr gazetesine verdiği demeçte Ermeni tehcirini “silinmesi güç bir leke” olarak değerlendirmiştir:

“...Fakat biliyor musunuz ki, cihan efkâr-ı umumiyesi karşısında fena bir şöhret kazandınız. Ermeni katli cidden silinmesi güç bir leke teşkil etmiştir. Bunu yapmamalıydınız...”

Muhabirin bu lekenin silinmesi için yapılması gerekenin ne olduğunu sorması üzerine Amiral:

⁵⁰ “Artuk Hakikati Söylemeliyiz”, *Sabah*, 17 Teşrinievvel 1334, no:10385, s. 1

⁵¹ Akşin, *a.g.e.*, s. 30.

⁵² “Lord Cecil'in Beyanatu Avam Kamarası'nda Ermeni Meselesi”, *Vakit*, 30 Teşrinisani 1334, no: 397, s. 1.

⁵³ “Mütarekemiz Hakkında İngiltere'de Şikâyetler”, *Vakit*, 16 Kanunievvel 1334, no: 404, s.1 .

“Evvel-be-evvel yapılacak şey tehcir ve taktil emrini veren Enver, Cemal, Talat, bu ekanim-i selase-i şemmet derdest edilmeli ve ceza-yı sezaları verilmelidir. Derece-i saniye ve hatta salisdeki mücrimleri tacziye etmek pek o kadar hazi-i ehemmiyet değildir. Ancak bu haydutlar idam olunmalıdır.” yanıtını vermiştir.⁵⁴

Refi Cevat ise “Alemdar” gazetesindeki yazısında Amiral Bristol’un bu düşüncelerine katılarak suçluların cezalandırılması konusunda fırsatın henüz kaçırılmadığını, milletin sinesine sürülmek istenilen lekenin her vakit temizlenebileceğini belirtmiştir.⁵⁵

Mütareke günlerinin nazik ortamında İtilaf Devletleri’nden gelen bu istekler ve kamuoyunda var olan İttihatçı karşıtlığı başta Enver, Talat ve Cemal Paşa’lar olmak üzere tehcir işinden sorumlu olan liderlerin yargılanmasını gündeme getirmiştir.⁵⁶ Ahmet İzzet Paşa kabinesini istifasından sonra 11 Kasım 1918 tarihli Hatt-ı Humayun’la iktidar olan Tevfik Paşa kabinesi⁵⁷ İtilaf Devletleri donanmalarının İstanbul’da bulunduğu ortamda İttihatçıların yargılanması işine ağırlık vermiştir.⁵⁸ Tevfik Paşa, 18 Kasım 1918 tarihli Meclis-i Mebusan toplanusunda hükümet programını okumuştur. Tevfik Paşa hükümetinin programı genel olarak Ahmet İzzet Paşa hükümetinin programı ile aynıydı ve asayişin geri gelmesi, meşrutiyet ve meşrutiyete bağlılık, vurgu yapılan konular arasında yer alıyordu. Programın okunmasından mebuslar arasında Ermeni meselesi ile ilgili sert tartışmalar yaşanmıştır. Halep Mebusu Artin Boşgezenyan, mütarekenin imzalanmasından sonra barış güneşinin kendini göstermeye başladığını çok kısa bir süre sonra galip ve mağlupların barış masasında bir araya gelececeklerini bu ortamda masanın başına boş ellerle gidilmemesi gerektiğini, hukukumu-

⁵⁴ “Amiral Bristol ile Mühim Bir Mülakat”, *Tasvir-i Efkar*, 26 Nisan 1335, no: 2707, s. 1. Amiral Bristol Ermeni meselesindeki görüşlerini her fırsatta dile getirmiştir, bkz. “Amiral Bristol ile Mülakat”, *Mütevakkil*, 16 Şubat 1335, no: 24, s. 1. Amerika’nın Ermeni meselesinde takip ettiği politika için ayrıca bk. Kenan Özkan, *Türkiye-ABD İlişkileri (1918-1923)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), s. 106 vd.; Robert L. Daniel, “The Armenian Question and Turkish-American Relations, 1914-1927”, *The Mississippi Valley Historical Review*, Vol:46, No:2, (Sep. 1959), s. 259 vd.

⁵⁵ Refi Cevat, “Silinmesi Güç Bir Leke, Amiral Bristol’un Beyanatı”, *Alemdar*, 27 Nisan 1335, no: 1429, s.1.

⁵⁶ Bu istek özellikle Hürriyet ve İtilafçılar tarafından savunulmaktaydı, bkz. “Biz Muhalifler Neler İstiyoruz”, *Sabah*, 20 Kanunievvel 1334, no: 10450, s. 1. Ahmet Emin bu ortamda yapılabilecek en güzel şeyin “...Bizé yakışan karşımızdakilere hürmet ilka etmek için yapılması lazım gelen şey dünkü düşmanlarımıza karşı metin ve vakur bir tavır takınmak, bir müsabakada mağlup olan spor adamı sıfatıyla kibarane bir sadelikle kendilerine elimizi uazatmaktır...” bkz. Ahmet Emin, “Sulh İçin Hazırlık”, *Vakit*, 18 Teşrinisani 1334, no: 384, s.1.

⁵⁷ “Hatt-ı Humayun”, *Takvim-i Vekayi*, 12 Teşrinisani 1334, no: 3392, s. 1.

⁵⁸ Akşin, *a.g.e.*, s. 91.

zu müdafaa edecek hazırlıkların yapılmasını belirtmiş ve sözü Ermeni meselesine getirmiştir:

“...Efendiler, biliyorsunuz ki Türk milleti alem-i medeniyet ve alem-i siyaset nazarında bugün müttehim mevkiinde bulunuyor.”⁵⁹

Bu sözün üzerine mecliste büyük gürültüler yükselmiş, mebuslar bu sözleri “Haşa” sesleri ile reddetmişlerdir. Artin Boşgezenyan Efendi, orta Osmanlı tarihinin “en matemli ve en kızıl safhasını teşkil eden bir cinayet-i azimenin” bulunduğunu ve bunun da herkesin bildiği gibi Ermeni tehciri olduğunu belirterek sözlerine devam etmiştir. Türk milletinin bu meseleden dolayı şu an için suçlu tutulduğunu ancak asıl suçlunun Türk Hükümeti olduğunu bununla birlikte Avrupa’nın gözünde hükümet ve milletin aynı olduğunu dile getirmiştir. Ona göre bütün bir milleti bir takım canilerin suçu nedeniyle suçlu görmek haksızlık olsa da ve vilayeteki memurlar, muhtarlar, kumandanlar, polis müdürleri bu suçu işleyen kimseler olsa da Türk milleti de bu suça iştirak etmiştir. Görüldüğü gibi Artin Boşgezenyan Efendi, tehcir uygulamaları nedeniyle Türk milleti aleyhinde ağır suçlamalar dile getirmektedir. Ona göre her milletin kalbinin derinliklerinde bazı kötü hisler ve nefretler uyumaktadır ve bunlar uyandırıldığı zaman kıyamet kopar ve toplumun iç huzuru kalmaz.

“... En medeni memleketlerde bile avamın kalbinin derinliklerinde uyuyan bir taassub-u cinni vardır. O taassub-u cinni uyur... Eğer bir müessir gelip de o taassub-u cinni tahrik etmezse, o uyur kalır. Ama bazı namussuz alçak kimseler gelirler o cinni tahrik ederler. İşte o cin uyandı mı o vakit fitne fesat, kıyamet kopar...”⁶⁰

Artin Efendi, Türk milletinin kalbinin derinliklerinde azınlıklara karşı bir takım kötü hislerin var olduğunu ve bunların savaş zamanında bazı kişilerce uyandırıldığını iddia ederek Türk milletini ağır suçlamalarla karşı karşıya bırakmıştır. Bununla birlikte, bu cinayete ortak olan memurların acele bir şekilde cezalandırılması gerektiğini çünkü medeni alemin karşısına bu şekilde çıkılmayacağını söylemiştir⁶¹.

Artin Boşgezenyan bu sözlerinden sonra mecliste tansiyon yeniden yükselmiş ve Muş mebusu İlyas Sami Bey söz alarak gerçekleri gizlememesi yönünde Boşgezenyan’ı uyarmış ve kendisine, silah altında Rusya’ya yardım eden Ermeni mebuslarını hatırlatmıştır. Bu noktada oturuma başkanlık

⁵⁹ MMZC, C.1, D.3, İ.5; *İnikad*: 14, s. 141.

⁶⁰ MMZC, C.1, D.3, İ.5; *İnikad*: 14, s. 142.

⁶¹ MMZC, C.1, D.3, İ.5; *İnikad*: 14, s. 144

eden Başkanvekili Hüseyin Cahit Bey araya girerek ortamı yatıştırmıştır. Aydın mebusu Emanuel Efendi söz alarak savaş kabinelerini suçlamaya devam etmiş ve tartışmayı farklı bir tarafa götürmüştür:

“... Aleyhlerinde harp etmek arzusunda bulunmadığımız büyük ve mütemeddin milletler ile bizi harp etmeye mecbur etmek istediler. Memalik-i Osmaniye’yi, bilhassa bütün anasırı asırlardan beri himaye etmiş olan mil-i mütemeddineye karşı bizi ilan-ı harbe teşrik etmek istediler...”⁶²

Emanuel Efendi açıkça itiraf etmektedir ki, Osmanlı tebaası içinde bulunan azınlıklar Avrupalı devletler tarafından himaye edilmiş ve böylece yönlendirilmişlerdir. Emanuel Efendi konuşmasına bağımsızlık isteği anlamına gelen şu sözlerle devam etmiştir:

“... Kabinenin milletlerin hukukundan bahsetmemesinden bendeniz müteessiri. Bu asırda bahsetmemek caiz değildir ve artık bahsetmek kimsenin elinden gelmez. Milliyet prensibi galebe etmiştir. Bundan sonra ben sana hakim olurum yoktur. Buna alem-i medeniyet müsaade etmeyecektir. Binaenaleyh Tevfik Paşa hazretlerinin idare-i dahiliye hakkındaki programlarında hiç değilse bu medeniyet-i haziranın istilzam ettiği kelimelerden birkaçını işitmek ki, işitemedim. “Hukuk-u cemaat” sözü eski istibdat zamanlarında kalma elfazdır. Bendeniz bunlarla iküfa edemem...”

Emanuel Efendi açık bir şekilde ifade ile unsurların bir arada yaşama düşüncesi olan Osmanlılık düşüncesinin ruhunu oluşturan “Hukuk-u cemaat” sözünü reddederek milliyetçilik prensibi doğrultusunda bağımsızlık teklifinde bulunmuştur. Bu örnekte de görüldüğü gibi azınlık mebusları meclisteki tartışmalar esnasında hangi düşüncelere sahip olduklarını her fırsatta dile getirmişlerdir.

Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey, Emanuel Efendi’nin bu sözlerinden sonra yeniden söz almış ve ortada bir “izzet-i nefis-i milli”nin söz konusu olduğunu bunun mutlaka müdafaa edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Müdafaa sonucunda o millet hakkında ölüm cezası verilse dahi namusuyla, şerefiyle ölmesinin son derece önemli olduğunu, İtilaf Devletleri’nin hakkımızda bir planı varsa zaten bunun eninde sonunda uygulayacağını ancak bizim namusumuzu, “milli namusumuzu” kaybetmememiz gerektiğini belirtmiştir⁶³.

⁶² MMZC, C.1, D.3, İ.5; *İnikad*: 14, s. 145.

⁶³ MMZC, C.1, D.3, İ.5; *İnikad*: 14, s. 149.

Teceddüt Fırkası Sivas Mebusu olan Dikran Barsamyan Efendi ise Artin Efendi gibi bu barış ortamında eğer Türkler “sulh masasını temizlemek arzu ederlerse bu meseleleri sulh masasına oturmadan evvel” çözmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Dikran Efendi de Türk milletine karşı suçlamalarda bulunmuş ve sözü Van Mebusu Varamyan Efendi’ye getirmiştir:

“... Necip Van Mebusu Varamyan Efendi’nin dahi maa-t-teessüf öldürülmüş olduğu tahakkuk etmiştir. Bunların hatıralarına ilelebet hürmet edeceğiz. Kabahati de hiçbir şey değildi. Kabahati yalnız Ermeni milletinin salahını talep etmekte. Bunların hatırası her zaman bizim fikrimizde kalacaktır. Bundan sonra Türklerle Ermeniler bu memlekette beraber yaşayacağız ve onlarla beraber eski kabinenin eski İttihat ve Terakki Cemiyeti mezkuresinin, melunesinin yapmış olduğu harabeleri imar edeceğiz...”⁶⁴

Dikran Efendi’nin bu sözlerinin ardından “Sen de o cemiyetin azasındansın” sesleri yükselmiştir.

Tartışmanın ilerleyen aşamasında Muş mebusu İlyas Sami Efendi, Dikran Barsamyan’ın “melun” olarak nitelendirdiği İttihat ve Terakki hükümetinin Ermeni vatandaşlara duyduğu güveni ifade etmek için son derece önemli sözler sarf etmiştir. Seferberliğin başlangıcında “Osmanlı” namı altında hükümetin vatandaşlarını ayırt etmeden seferberlik dolayısıyla askerliğe davet etmiş ve en iyi, en sağlam silahları Ermenilere ve Rumlara vermiştir. Çünkü hükümet, Ermenilerin hissiyatından, vatanseverliğinden ve kardeşliğinden emindir. İlyas Sami Bey bu açıklamaları yaptıktan sonra “Efendiler bu mesele-i meşume nasıl başlamıştır?” sorusunu yöneltmiş, hükümetin niçin bu tedbirlere başvurduğunun açıklamasını yapmaya çalışmıştır:

“... Mebus olarak içimizde bulunan Artin Efendi arkadaşımız bazı mebusların isimlerini yad ederken, kendileri itidal sahibi olduğundan, ne için ötekilerini yad etmediler? Hepimizin hakikat olarak bildiği bir şeyi söyleyeceğim. Karakin Efendi, elan müsellağ olarak Rusya içindedir. Seferberliğin bidayetinde Hükümet-i Osmaniye’ye karşı çeteleri ile beraber Van’a hücum etmiştir. O zaman ortada daha başka bir şey yok idi. Demin ismi hürmetle yad edilen Papazyan Efendi ve bendeniz içinde idik. Dinleyin, ortada daha henüz hiçbir şey yok iken Hükümet-i Osmaniye’ye ultimatom şeklindeki hala dosyalarda mevcuttur. Amal-i milliyeleri hakkında...”

⁶⁴ MMZC, C.1, D.3, İ.5; *İnikad*: 14, s. 150.

İlyas Sami Bey, sözü tam Ermenilerin milli emellerine getirdiği sırada Dikran Efendi söze girerek “Amal-i milliyeleri ne imiş? Onu söyleyin” sorusunu yöneltmiş ve İlyas Sami Efendi de Karakin Efendi’nin bu ultimatumunun aklında kalan maddelerini sıralayarak Dikran Efendi’ye şu şekilde yanıt vermiştir:

“Sözümü kesmeyin söylüyorum ve söyleyeceğim. Şu telgraf, şu müracaat, resmi dosya evrakı arasında mevcuttur. Yedi sekize balığ olabilecek olan mevaddan hülâsatan hatırımda kalmış olanları şunlardır:

Bugün artık mevaid ile geçirilecek devrede olmadığımızdan Ermenilerin elli seneden beri kendi aralarında amal-i milliye namına takrir ettiği maksat-ı siyasiyeyi Hükümet-i Osmaniye’nin mutlaka kabul etmesini istiyoruz. Etmediği takdirde “telgrafın tabirini iftira etmeksizin aynen söylemeyen alçaktır doğru söyleyeceğim” müsellaah kuvvetlerimizle Rusya’ya müsellehan muavenet edecek gayrı müsellaah kuvvetlerimizle de mesail-i dahiliyeyi, vezaif-i hükümeti daima işgal edeceğiz diyordu.”⁶⁵

İlyas Sami Bey açıkça gözler önüne sermekteydi ki, Ermeniler “milli emellerini” gerçekleştirmek için silahlı olarak Ruslara yardım edecekler, bunun yanı sıra oluşturacakları silahsız birliklerle de iç karışıklıklar çıkarak Osmanlı hükümetini güç duruma düşüreceklerdir. Ancak İlyas Sami Bey bu noktalara vurgu yaparken can alıcı şu ifadeleri kullanmıştır:

“Yani hakk-ı tabisini istiyordu, Wilson’un Prensiplerini istiyordu.”

Dikran Efendi, Osmanlı Devleti’nin bir vatandaşı olarak savaş ortamında silahlı ve silahsız birlikler oluşturarak içte karışıklıklar çıkarmak, dışta ise Ruslara yardım ederek Türk ordusunu cephelerde zor duruma düşürmeyi Ermeni halkının en doğal hakkı olarak görmektedir ve bu durumu Wilson Prensiplerinin “self-determinasyon” ilkesiyle meşrulaştırmaya çalışmaktadır.

İlyas Sami Bey sözlerine Karakin Efendi’nin Van’da yaptığı eylemlerle devam etmiştir:

“... Başına topladığı müsellaah yirmi bin kişilik kuvvetle hiçbir şey olmadan maâ-t-teessüf söylüyorum Van’ı işgal etti. Ordu-yu Osmani, Rus ordusu ile Van’ı işgal eden Ermeni kuvveti arasında on beş gün muhaberesiz kaldı... Bir tarafı Rus ordusu tehdit ediyor, bir tarafı da Van’ı işgal eden Ermeniler. Ahali-i İslamiye’nin, Osmanlılık namına yemin ederek temin ederim ki, mevcut nüfus-u umumiyesinin yüzde yetmiş mahvolup

⁶⁵ MMZC, C.1, D.3, İ.5; *İnikad*: 14, s. 157.

gütmüşlerdir. Kadınlar, çocuklar mahvolup gütmüştür. Mukatelenin mebdeci böyle başlamıştır efendiler.

Evet diyorlarki: Maksud-ı milliye hakkımızdı, bugün “Wilson” veriyor, hakkımız var bu kürsü-i hakikat varken, hürriyet-i efkar varken, her hak temin edilmişken, silah ile bu hak istenilmezdi. Bilhassa her tarafımız düşman çemberiyle muhat iken, sekiz yüz senelik sadakatinden emin olduğumuz bir unsur asayişsizlikle temin-i menfaat etmek ancak namussuzlara aittir. Namuskar olan asayıştan istifade eder. Namussuzlar ise asayişsizlikten istifade ederler... Hükümet-i Osmaniye'nin kalp ve canına sapladığı şu silah kendisi içinde nefret ve istikrah ettiğim feci şekilde neticelenmiş...”⁶⁶

Bu sözlerden de anlaşıldığı üzere Ermenilerin Osmanlı ordusunun aleyhine Ruslarla işbirliği yapmaları ve Van'ı işgalleri ordunun haberleşmesinin kesilmesine ve yaşanan olaylar bölgedeki pek çok insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. İlyas Sami Bey olayların başlangıcı olarak bu noktaya işaret etmekte ve eklemektedir, düşünce özgürlüğü, anayasa ve meclis gibi pek çok araç mevcutken ve Ermeniler buna benzer haklara sahipken, silahla haklarını elde etmek için çalışmaları son derece güç koşullar içinde bulunurken, yüzyıllar boyunca devlete olan bağlılıklarından şüphe duyulmayan bir milletin milli haklarını ülke içinde huzursuzluk ve karışıklıklara neden olarak elde etmeye çalışmaları kabul edilemez bir durumdur.

İlyas Sami Efendi, Muş mebuslarından Keygan Efendi'yi şahit gösterecek Van mebusu Papazyan Efendi'nin bölgede silahlı birlikler oluşturduğunu ve kendisine “... arkadaş gel gidelim meclisin içtima vaktidir” dediği zaman yanındaki silahlı çetelerle benim vazifem buradadır cevabını verdiği ve çok geçmeden dağa çıkarak pek çoğunun Rusya'ya firar ettiğini söylemiş “... sekiz yüz sene bir milletle beraber yaşayan hiçbir zaman bir milletin hukukuna tecavüz etmez” diyerek sözlerine şöyle son vermiştir:

“... Evet mesele-i sabıka-i menhusa fena bir meseledir. Lakin o mukateledir. Ona mütecasir olan Müslüman, Ermeni kim olursa olsun, ejder gibi başı kesilecek, ezilecek adamdır, böyle kaydedilsin diyorum... Hükümet bu suretle telakki etsin ve cihan-ı medeniyet ve beşeriyet de bilsinki bugün cihanın bütün mukadderatını tayin eden İngiltere, dahili havzasında nan ve nimetiyle büyüyen, perverde olan pek çok hukuka malik olan bir unsur kendisine ihanet etse yapacağı şey, taş ve demir güller yağdırarak onu tedip ve imha etmek olurdu. (“İrlanda'da olduğu gibi” sedaları) Lakin Osmanlıların hamaset-i milliyesi toprağında hakkı

⁶⁶ MMZC, C.1, D.3, İ.5; *İnikad*: 14, s. 158.

olan böyle milletlere böyle muamele katiyen yapmamış ve yapmayacaktır.”

İlyas Sami Efendi meydana gelen olayın “mukatele” yani karşılıklı öldürme olayı olduğunu ve bu olayların Ermenilerin “amal-i milliyelerini” yani Osmanlıdan ayrılma düşüncelerini gerçekleştirmek için silahlı eylemlere girişmeleriyle başladığını ancak, bugün dünyanın kaderini tayin eden İngiltere’nin dahi kendi sınırları dahilinde yaşayan, pek çok hakka sahip olan, o ülkenin ekmeğini yiyen bir milletin benzer eylemlere giriştiği vakit karşılaşacağı tepkinin böyle olacağını vurgulamıştır.

İttihat ve Terakki’nin “günah keçisi” ilan edildiği ve muhalefetteki Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile İttihat ve Terakki arasında “iç hesaplaşmanın” yapıldığı bu ortamda Meclis-i Mebusan’ın 4 Kasım 1918 tarihli toplantısında Divaniye Mebusu Fuad Efendi, Talat Paşa ve Sait Halim Paşa kabinelerinin Divan-ı Âli’ye sevklerini isteyen on maddelik bir tahrir sundu⁶⁷.

“Meclis-i Mebusan Riyaset-i Celilesi’ne

Sait Halim ve Talat Paşa kabinelerinin zirde muharrer esbabdan dolayı Divan-ı Âli’ye sevkini teklif eyerlim:

5. Kavaid-i Hukukiye ve insaniyeye ve hassaten Kanun-i Esasi’nin ruh ve sarahauna külliye münafı muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar isdar ederek memleketi bir sahne-i fecaiye kalb eylemesi”

Divan-ı Âli için ikinci girişim Meclis-i Âyan Reisi Ahmet Rıza Bey’den geldi. 21 Kasım 1918 tarihli Meclis-i Âyan toplantısında, Talat Paşa kabinesinin istifasına kadar geçen süre zarfında işlenen suçların tetkikini ve suçluların Divan-ı Âli’ye sevklerini istedi⁶⁸. Ahmet Rıza’ya en büyük destek Damat Ferit Paşa’dan geldi. İttihat ve Terakki’ye olan öfkelerini “...Bu faciadan yalnız birkaç serseri mesuldür. Ne üç dört aydan beri taht-ı saltanatta olan

⁶⁷ MMZC, C.1, D.3, İ.5, İnikad: 11, s. 203 vd. Teklif 28 Ekim 1918’de Meclis-i Mebusan’a sunulsa da 4 Kasım 1918 tarihli oturumda okunmuştur. Bunun nedenini Meclis Başkanı Halil (Menteşe) Bey teklifin taşıdığı önem itibarıyla meclisin kalabalık olduğu bir güne ertelendiği şeklinde açıklamıştır, bkz. MMZC, C.1, D.3 İ.5, İnikad: 10, s. 91 “Harb Kabinelerinin Muhakemesi”, *Vakit*, 4 Teşrinisani 1334, no: 371, s. 1. Ali Kemal Bey, Fuad Bey’in bu tahririni “cidden takdir eyleriz” diyerek onaylamıştır, bkz. Ali Kemal, “Divan-ı Âli”, *Sabah*, 4 Teşrinisani 1334, no: 10406, s.1. Ahmet Emin ise harice karşı uyandırılacak tepki açısından eski hesapların şimdiden görülmesi gerektiğini belirtmiştir, bkz. Ahmet Emin, “Maziye Ait Hesaplar”, *Vakit*, 4 Teşrinisani 1334, no: 371, s.1

⁶⁸ *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, C.1, D.3, İ.5, İnikad: 11, s. 117 vd.; “Meclis-i Âyan’da Mühim Bir Celse”, *Sabah*, 26 Teşrinisani 1334, no: 10426, s.1; Ahmet Rıza Bey Âyan riyasetine seçilmesi dolayısıyla 19 Ekim 1918’de yaptığı konuşmada Ermenilerden bahsederek, “...o vahşiyane öldürülen Ermenilerin, asılan, sürülen Arapların eytam ve eramilini haki sefalete mahkur bırakılmayacağı”ndan bahsetmiştir, bkz. *MAZC*, C.1, D.3, İ.5, İnikad:2, s. 8

Padişahımız ne de masum Türk milleti bundan mesul değildir” sözleriyle dile getirmekteydi⁶⁹.

Bu ortamda Meclis-i Vükela'nın 11 Aralık 1918 tarihli kararıyla Anadolu 10 bölgeye ayrılmış ve her birine Ermeni tehcirini soruşturmak üzere heyetler gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁷⁰. 14 Aralık 1918 tarihli kararla da tehcir esnasında suç işleyenlerin Divan-ı Harp'te yargılanmalarına karar verilmiştir⁷¹. 16 Aralık 1918'de de İstanbul'da ilk Divan-ı Harp kurulmuş ve yargılamalara başlanmıştır.

Ahmet Refik ve İki Komite İki Kıtıl

Ahmet Refik'in "*İki Komite İki Kıtıl*" adlı eseri mütareke günlerinin bu nazik atmosferinde kaleme alınmıştır. "Askeri Sevk Komisyonu Başkanı" göreviyle 1915 yılında Eskişehir'e gönderilen Ahmet Refik, Eskişehir'deki Ermeni tehcirine tanıklık etmiş ve buradaki izlenimlerini 3 yıl bekledikten sonra İkdam gazetesinde 17 Aralık 1918 ve 18 Ocak 1919 tarihleri arasında 13 sayılı bir yazı dizisi olarak yayınlamıştır. Ahmet Refik anılarını İkdam gazetesinde yayınladıktan hemen sonra Ocak 1919'da "İki Komite, İki Kıtıl" adıyla bu defa kitap halinde yayınlamıştır⁷².

Ahmet Refik'in anılarını 1915'te yazmasına rağmen aradan 3 yıl gibi bir zaman geçtikten sonra yayınlanması kafalarda bazı soru işaretlerinin doğmasına neden olmaktadır. Mütareke günlerinin siyasi atmosferine uygun olarak İttihatçı karşıtı bir söylemle ve son derece sert bir dille kaleme alınan eserde Ahmet Refik, nesnellikten ve bilimsellikten uzak, hiçbir kanıt ve belgeye dayanmayan, aynı zamanda oldukça dramatik bir anlatımla Ermeni tehcirini ve yaşanan olayları kaleme almıştır. İtilaf Devletleri'nin tepkisini çekmemek amacıyla azınlıklara karşı son derece müsamahakâr bir siyasetin takip edildiği, ülkenin içinde bulunduğu mevcut durumdan İttihat ve Terakki'nin sorumlu tutulup, İttihatçı liderlerin Divan-ı Âlî'de yargılandığı

⁶⁹ MAZC, C.1, D.3, İ.5, *İnikad*: 11, s. 122; Ali Kemal Bey, Damat Ferit Paşa'nın bu sözleriyle Türk milletinin duyguların tercüman olduğunu belirtmiştir, bk. Ali Kemal, "Zalimler, Mazlumlar", *Sabah*, 27 Teşrinisani 1334, no: 10427, s.1

⁷⁰ Pınar Taşer, "*Mütareke Döneminde Divan-ı Harb-i Örfiler (1918-1922)*" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2005), s. 36 vd.; *Alemdar*, 24 Kanunievvel 1334, no: 1320, s.1; Ahmet Emin, "Siyani Adalet", *Vakit*, 7 Şubat 1335, no: 465, s. 1; Akşin, *a.g.e.*, s. 143. Divan-ı Ali yargılamaları hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Ata, *a.g.e.*, s. 39 vd.

⁷¹ BOA. MVM, no: 213/62

⁷² Ahmet Refik, *İki Komite, İki Kıtıl*, İstanbul, Matbaa-yı Orhaniye, 1919; Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında, İki Komite İki Kıtıl*, hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 1998.

bir sırada Ahmet Refik'in anılarını bu tarz bir anlatımla yayınlaması oldukça düşündürücüdür.

Ahmet Refik, Ermeni tehcirinin Eskişehir'deki uygulamalarını anlattığı *İki Komite, İki Kital* adlı eserinde İttihat ve Terakki ve iktidarına ağır eleştiriler yöneltmiştir. Ancak onun, 1908'lerde İttihat ve Terakki'ye olan bakış açısıyla 1915'teki bakış açısı arasında büyük uçurumlar gözlemlenmektedir. Bu görüş farklılıkları, Mondros Mütarekesi'nin öncesinde Doğu Anadolu'ya yapılan bir tetkik seyahatinin izlenimlerini içeren *Kafkas Yollarında* adlı eseri ile 31 Mart isyanı sırasındaki izlenimlerini aktardığı *11 Nisan İnkılabı* adlı eserinde de kendini göstermektedir.⁷³

11 Nisan İnkılabı başlıklı kitabında İttihat ve Terakki'yi ve isyanı bastıran Hareket Ordusu'nu göklere çıkarmıştır. Bunun yanında II. Abdülhamit'in saltanatına ve kişiliğine yönelik saldırılarda bulunmaktadır. II. Abdülhamit için "Yıldız zalimi", "devr-i hazırın en büyük müstebidi" nitelendirmelerini kullanmıştır. Ancak Ahmed Refik'in, II. Abdülhamit hakkındaki görüşleri 1915 ve 1918'lere gelindiğinde tamamen değişmiştir. Abdülhamit'in cenazesi arkasından söylediği saygı ve hürmet dolu sözler ondaki bu değişikliği gözler önüne sermektedir. II. Abdülhamit şimdi de "görmeli bir tarih"tir⁷⁴. *İki Komite, İki Kital* adlı eserinde ise İttihat ve Terakki'ye karşı hücumlara geçmiş "Sultan Abdülhamit'in zalimane idaresi, bu yolsuzluk devri yanında siyaset ve medeniyet nokta-yı nazarından salim bir devirdi" diyerek düşüncelerindeki değişikliği gözler önüne sermiştir⁷⁵. 1908'deki "kahramanlar" ise şimdi "zorbalık idaresi"nin sahipleri olmuştur. "Hiçbir devirde Osmanlı Devleti dört beş zorbanın şekaveti yüzünden bu mertebeye acıklı bir felakete giriftar olmamıştır."⁷⁶

Ahmed Refik'in gözünde İttihat ve Terakki liderlerinin "hürriyet kahramanı" konumundan 1915'te "zorba" konumuna düşmelerinde bu kişilerin savaş zamanındaki bazı faaliyetleri etkili olmuştur. Savaş sırasında kara-borsa, yağma ve vagon ticareti gibi uygulamalardan İttihat ve Terakki liderlerini sorumlu tutmaktadır. Ahmet Refik kişisel anlamda İttihat ve Terakki yönetiminden aradıklarını bulamamıştır. Onun kariyerine kısaca göz atmak bu sonuca ulaşmamızda önemli bir etken olmuştur. 1898'de Harp Okulu'nu

⁷³ Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s. 11. Ahmet Refik'in hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muzaffer Gökman, *Tarihi Sevdiiren Adam, Ahmed Refik Altınay*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1978.

⁷⁴ Ahmed Refik, "Abdülhamid'in Naşı Önünde", *Atı*, 18 Şubat 1334, no: 49, s. 1.

⁷⁵ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 11.

⁷⁶ *Y.a.g.e.*, s. 1.

birincilikle bitirmiştir. 1907’de yüzbaşılığa yükselmiştir. 1909’da “Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Ceride Şubesi”ne yükseltilir ve “Askeri Mecmua”nın yayımından sorumlu hale getirilir. Yine 1909’da kurulan “Tarih-i Osmani Encümeni”ne üye olmuş ve Balkan Savaşları sırasında Erkan-ı Harbiye-i umumiye tarafından sansür müfettişliğine getirilir. Ahmet refik Balkan Savaşları sonunda yüzbaşı rütbesiyle emekli olmuştur ve bu Harp Okulu’ndan birincilikle mezun olan bir subay için pek de iyi bir rütbe sayılmaz⁷⁷. I. Dünya Savaşı başlayınca yüzbaşı rütbesiyle yeniden orduya katılmıştır. Savaş devam ederken “Sansür Genel Müfettişliği”ne getirilir. bu görevi sırasında Mısır Hidivi Mehmet Ali Paşa hakkında kaleme aldığı bir yazısı nedeniyle dönemin Sadrazamı ve Mehmet Ali Paşa’nın torunu Sait Halim Paşa tarafından Ulukışla’ya “Arpa ve Saman Emîni” olarak sürülmüştür. Bu Ahmed Refik için onur kırıcı bir cezadır. Beklediği ve kendince “hak ettiği” görev ve mevkilere getirilmemesi onun İttihatçılara yönelik düşüncelerinin şekillenmesinde önemli bir etkidir⁷⁸. Ondaki İttihatçı düşmanlığının ne boyutlara ulaştığını eserinin satır aralarında okumak mümkündür.

“... Rus ordusu ilerledikçe Ermenilerin şiddet ve cesaretleri de artıyordu. Bazı noktalarda Ermeniler mütecaviz, Türkler müdafaa vaziyetinde kaldılar. Tehcir ve taktiler birbirini izlemeye başladı. Anadolu’ya giren Rus ordusunun yegâne muavinleri Ermenilerdi. İntikam, istiklal, ihtiras emelleri Ermeni çetelerini galeyana getirmişti. Rus ve Ermenilerden mürekkep firkalar Türk ve Ermeni cesetlerini çığneyerek Erzurum’a doğru ilerliyordu. Erzurum tahliye edildiği zaman Rusların ilk icraatı Ermeni taburlarını şehre sokmak oldu. Ruslar pekiyi biliyorlardı ki, Ermeniler Erzurum’a girdikleri takdirde Türkleri feci bir surette parçalayacaklardı. Rus ordusunun himayesi altında yapılacak bu cinayetler, Türkleri güya Ruslardan tenfir edebilirdi. Halbuki Rusların gayesi Türklerin sükûnundan istifade ederek Erzincan’a, Sivas’a ve Trabzon’a kadar ilerlemektir. Ruslar bu maksadlarına nail oldular. Şura-yı Kafkas’dan Erzurum’a kadar şimendiferler döşeyerek Zigana’nın korkunç yollarını muhteşem bir hale ifrağ ederek, dağların yüksek tepelerinden telgraf telleri aşarak, dekoviller döşeyerek, köprüler yaparak Trabzon’a kadar ilerlediler. Ruslar ilerledikçe Ermenilerin tecavüzünden korkan ahali evlerini barklarını bırakıyor, aç ve perişan içerilere iltica ediyordu. Kalanlardan bazıları Rumların ve Ermenilerin casuslukları yüzünden darağaçlarından can veriyordu... Nihayet Rus idaresi te’sis ettikçe tecavüzlere de

⁷⁷ Abdülkadir Özcan, “Ahmet Refik Altınay”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul, 1989, s. 120; Reşad Ekrem Koçu, “Ahmet Refik Altınay”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul, 1959, s. 733.

⁷⁸ Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s. 10

bir dereceye kadar nihayet verildi. Halk müsterihdi. Çünkü aç değildi, aileleri sefilane süründürülmüyordu. Memlekette haksızlık kaldırılmıştı. Çalışıyorlar, para kazanıyorlar, haklarını zayi etmiyorlardı.

Rus hayatı pek az zamanda Şura-yı Kafkas'dan Trabzon'a kadar tamamıyla te'sis etmişti. Çarşılar ve dükkânlar nefis Rus emtiasıyla dolmuştu. İttihat hükümeti bütün gazetelerde Rusların açlıklarını ilan eder, İstanbul halkını açlıktan öldürürken Erzurum'un karlı dağlarında, Zigana'nın çamlı uçurumlarının kenarlarında yol yapmakla meşgul ameleler taze ekmeğini yiyor, bol şekerli çayını içiyor, dört beş manat gündelik alıyordu. Türk işçiler, arabacılar ve sanatkarlar bu halden hep memnundular. Vaktiyle Türk memurlarından bahşiş yerine tokat yerlerken şimdi Rus zabitlerden ve madamlarından bol bol para alıyorlardı.

İttihat hükümetinin zalimane idaresinden sonra Rusların düşman idaresi bile asırlardan beri saadet, emniyet, adalet yüzü görmeyen halk için refah devri yerine geçmişti. Onların cahil dimağları bile Rus idaresinin intizamını takdir ediyordu. Bir zamanlar sefil ve alil asker kabilelerinin açlıktan öldükleri korkunç yollarda şimdi zarif madamlar, parlak üniformalı Rus zabitleri otomobiller ile geçiyorlardı. Şehirlerde tiyatrolar, sinemalar, şenlikler her şey mevcuttu.”⁷⁹

Ahmed Refik, Rus işgali altındaki rahat ancak “esir bir hayatı” İttihat Terakki idaresine tercih edecek kadar İttihatçı karşıtıdır. Halbuki Doğu Anadolu'yu işgal eden ve savaş sırasında Osmanlı ordusunu güç durumlara düşmesine neden olan Ermeni çetelerinin kurulmasını sağlayan, Ahmet Refik'in İttihat ve Terakki idaresine tercih ettiği Çarlık Rusya'sıdır. Taşnaksutyun Partisi'nin en önemli liderlerinden ve Ermenistan Devleti'nin ilk başbakanı Ovanes Kaçaznuni, 1923 yılının Nisan ayında Bükreş'te yapılan partinin yurtdışı konferansına sunduğu raporda Rusya'nın Ermeniler üzerindeki etkisini şu sözleriyle itiraf etmektedir:

“1914 kışı ve 1915 yılının ilk ayları, Taşnaksutyun da dahil olmak üzere, Rusya Ermenileri açısından bir heyecanlanma ve umut dönemiydi. Biz kayıtsız şartsız Rusya'ya yönelmiş durumdaydık.

Herhangi bir gerekçe yokken zafer havasına kapılmıştık; sadakatimiz, çalışmalarımız ve yardımlarımız karşılığında Çar Hükümeti'nin (Güney Kafkasya Ermenistan'ı ile Türkiye'nin Ermeni eyaletlerinden oluşan) Ermenistan'ın bağımsızlığını bize armağan edeceğine emindik.

Aklımız dumanlanmıştı. Biz kendi isteklerimizi başkalarına mal ederek, sorumsuz kişilerin boş sözlerine büyük önem vererek ve kendi-

⁷⁹ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 45 vd.

mize yaptığımız hipnozun etkisiyle gerçekleri anlayamadık ve hayallere kapıldık.

Güya sarayda naip tarafından sarf edilmiş laflar dilden dile dolaşıyordu. Sürekli bir takım mektuplara atf yapıyor ve tarafımızca bu mektuplar, ileride taleplerimizi öne sürebileceğimiz bir zemin olarak sunuluyordu. Oysa ustalıklı düzenlenmiş olan bu mektuplar, istek üzerine her türlü anlamın yakıştırılabileceği gayet genel ve belirsiz öneriler dışında bir şey içermiyorlardı.

1915 yaz ve sonbahar döneminde Türkiye Ermenileri zorunlu göçe tabi tutuldu. Kitlesele sürgünler ve baskınlar gerçekleştirildi. Bütün bunlar Ermeni meselesine ölümcül bir darbe vurdu.

Türkler ne yaptıklarını biliyorlardı ve bugün pişmanlık duymalarını gerektirecek bir husus bulunmamaktadır; sonradan anlaşıldığı üzere, Türkiye’de Ermeni meselesinin temelli çözümü açısından bu yöntem en kesin ve uygun bir yöntemdi.”⁸⁰

Kaçaznuni, Rusların kendilerini nasıl etkileyip yönlendirdiğini ve düşükleri büyük tuzağı son derece net ifadelerle ortaya koymaktadır. Ona göre tehcir kararı sorunun çözümü için en uygun yöntemdir ve bu kararı aldıkları için Türkler asla suçlanamaz. Bu açıdan bakılacak olursa Kaçaznuni bu ifadeleri kullanırken Ahmet Refik’in İttihat ve Terakki yönetimini “günah keçisi” ilan etmesi ve Rus idaresini İttihatçılara tercih etmesi son derece düşündürücüdür.

Ahmed Refik, *İki Komite, İki Kıtıl*’in giriş kısmında İttihat ve Terakki’ye yönelik hücumlarından sonra “Askeri Sevk Komisyonu Başkanı” olarak geldiği Eskişehir’deki izlenimlerini 20 Eylül 1915 (1331) tarihinden itibaren aktarmaya başlamıştır.

İlk olarak Çanakkale savaşlarının yaşandığı günlerde Osmanlı Devleti başkentinin Eskişehir’e taşınması planlarından bahsetmiştir:

“Eskişehir’in en mutena, en güzel evleri istasyon civarında. Bu binalar Almanların henüz badanadan mahrum, dışı bile sıvanmamış mektepleri Sultan Mehmet-i Hamis’e, cesim bir Ermeni konağı şehzadegâna, Sarısu Köprüsü civarında kanarya sarısı renginde yan yana iki Ermeni evi Talat Bey’le dostu Canbolat Bey’e, içeride Ermeni mahallesinde muhteşem bir Ermeni köşkü Topal İsmail Hakkı’ya, istasyona yakın oturmaya salih bütün evler İttihad’ın en mühim ricaline tahsis olunmuş... Memle-

⁸⁰ Ovanes Kaçaznuni, *Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı’na Rapor)*, Çev. Arif Acaloğlu, 15. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006, s. 33 vd.

ket senelerden beri bu eşkiyanın istibdadı altında inliyordu. Vatanın izmihlaline, Türklerin felaketine sebep olanlar, altı asırlık bir devleti altı sene içinde müzmihal ve perişan eylediklerini düşünmeyerek, aşıktan öldürdükleri Anadolu'nun aguşuna kaçıyorlardı.”⁸¹

Ahmed Refik daha sonra “Bu vatanın hiçbir sahibi yok muydu? Padişah mı? Heyhat!..” diyerek Sultan V. Mehmet Reşat'ı eleştirmeye başlamıştır:

“Osmanlı tahtını hemen altı senedir Sultan Mehmed-i Hamis işgal ediyordu. Bu işgal Osmanlı Devleti için bir felaketti... Otuz üç padişahın altı asırda kanlar dökerek fethettikleri kişverler, Sultan Mehmed-i Hamis'in altı senelik devre-i saltanatında zulüm ve ateş içinde zir-ü-zebir olmuştu... İslamiyeti asırlardan beri âlâ eden Osmanlılar bir avuç eşkiya elinde bezice olmuşlar, İslamiyet'in temelini elleriyle yıkmışlardı.”⁸²

Meclis-i Mebusan ve Âyân'a da eleştiriler yönelten Ahmed Refik, “İttihad'a hizmet-i sabık eden zevat Âyân'a geçiyordu” diyerek Meclis-i Âyân hakkındaki görüşlerini ortaya koyuyordu. Ona göre Âyân azası memleketin ilmen ve fikren yüksek simalarından oluşmuyordu. Mebusan hakkındaki düşünceleri de pek farklı değildi: “Mebusan'ın ekseriyeti İttihad'ın sadık ve vefakâr bendeleriydi, vazifeleri ticaret, meddahlık, cem-i servet ve sefahatti... İçlerinden bir kısmı cahildi, münevver olanları İttihad'ın cinayetlerini fazilet gibi gösteren bir kısım gazetecilerle, muharrirler ve mütefekkirlerdi...”⁸³

Sözü İttihat ve Terakki'nin Turancılık emellerine getiren Ahmed Refik, “...Rumların Yunanlılık, Ermenilerin Ermenistan, Arapların Araplık meselelerine karşı onlar da bir Turancılık meselesi ortaya çıkarmışlardı.”

⁸¹ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 6 vd. Başkentün Eskişehir'e nakli konusunda ABD İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau anılarında, İsmail Canbolat ve Bedri Bey'lerin 1915 Mart ayı başlarında kendisini ziyarete gelerek, Türk kadın ve çocuklarının başkenti terk ederek Anadolu'nun içlerine göç etmeye başladıklarını, İstanbul'daki banka şubelerinin kasalarını Eskişehir'e taşıdığını, hazinenin de taşınmaya başladığını, yabancı elçiliklerin ve çalışanlarının Eskişehir'e gitmek için hazır olduklarını ve ABD elçiliği maiyeti için de trende kaç kişilik yer istediğini sorduklarını belirtmiştir, bkz. Henry Morgenthau, *Ambassadeur Morgenthau's Story*, Wayne State University Press, 2003, s. 138 vd. 1890'larda Düyun-ü Umumiye memuru olarak Eskişehir'de görev yapan Vitali Cuinet, 1894'te yayınladığı bir çalışmada, ovanın güneyinde tepenin yamacına yayılmış Müslüman mahallelerinden bahsederken, Porsuk Çayı'na doğru uzanan düzlükte Porsuk'un solunda Ermeni mahallesinin ve sağında ise Rum Ortodoks mahallesinin varlığından söz etmektedir. Bkz. Vitali Cuinet, *La Turquie d'Asie: Géographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de l'Asie Mineure, Tome: IV*, Paris, 1894, s. 209'dan aktaran Kemal Yakut, “Eskişehir'de Nüfus ve 1916 Nüfus İstatistiği”, *Kebikeç*, Sayı: 15, 2003, s. 174.

⁸² Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 10.

⁸³ *Y.a.g.e.*, s. 12 vd.

diyerek Turancılık düşüncesinin oluşumunu açıklamıştır⁸⁴. Bunun yanında Turan'a karşı çıkararak onun yerine Osmanlıcılık politikasının gerekliliğini de şu sözleriyle ifade etmektedir: “Harb-i Umumi'nin başlangıcı Turan emelleri için adeta tatbikat-ı mübdeî yerine geçti... Anadolu'yu hakiki Türklük merkezini düşünen bile yoktu. Turanda yaşayanlar Moskof saflarında harp ediyorlardı. Halbuki vatan, Anadolu'dan gelen aç, perişan, yalın ayak, bedbaht babayığitlerin üryan sineleriyle muhafaza ediliyordu. Turanda yaşayanlar Rusların en muntazam vesaitiyle iâşe olunuyorlardı. Anadolu'da kalan dul kadınlar, ihtiyar analar toprak kulübelerinde ot yemekten, kanlı gözyaşları dökmekten başka bir şey yapmıyorlardı... Anadolu irfansızlıktan, mektepsizlikten, kanunsuzluktan, adaletsizlikten ölüyordu. Her şeyden evvel bu aç halkı doyurmak, cahil ekseriyeti okutmak, bu bi-çare kavmi hayatın, ilmin, maârifin, medeniyetin saadetlerinden hissedâr etmek lazımdı. Türk gençlerinin gayesi Osmanlı Türklüğü olmak lazımdı. Bu gaye takip edildiği takdirde Osmanlı Ermeni'si, Osmanlı Rum'u da kendi irfaniyle meşgul olabilir, Osmanlılık namı altında bütün unsurlar kendi tekâmüllerine çalışırlardı.”⁸⁵ Ahmed Refik Osmanlıcılık politikasının gerekliliğini vurguladıktan sonra imparatorluk içindeki azınlık unsurların arasında var olan samimiyetten bahsederek “...Müslüman ve gayrimüslim unsurları şeklen şöyle dursun lisan itibariyle de birbirinden fark etmek gayri kabildi” demiştir⁸⁶. Ermenilerin imparatorluk içindeki yerine de değinen Ahmed Refik Van'ın ücra köşelerinden İstanbul'a gelen Ermenilerin Müslüman ailelerinin itimadını kazanarak haremlerine bile rahatça girip çıktıklarını belirtmiştir. Ermeni sanatkârlarının yıllarca Osmanlı sanatının en güzel örneklerini verdiklerini, ancak iki millet arasındaki bu uyumun azınlıkların millet emelleri peşinde koşuncaya kadar devam ettiğini belirtmiştir. Avrupalı devletlerin müdahalelerinin de bunda çok büyük rol oynadığının altını çizmiştir. Ancak Ahmed Refik'e göre imparatorluk içindeki unsurlar arsında mevcut olan uyumun bozulmasındaki en büyük etken “Osmanlı idaresinin müzebzip perişan bir halde devam etmesi”dir⁸⁷. Ahmed Refik bu ortamda Van katliamını olayların başlangıcı olarak göstermektedir. Ahmed Refik burada nesnellikten uzak şu açıklamayı yapmıştır:

“Nihayet Ermenilerin, Van kıt'ali, askeri hareketlere engel teşkil etmeleri, İtilâhçıların milli gayeleri için mühim bir fırsat vücuda getirdi. Adil ve kuvvetine güvenen bir hükümetin böyle bir vaziyet karşısında ya-

⁸⁴ *Y.a.g.e.*, s. 19.

⁸⁵ *Y.a.g.e.*, s. 20.

⁸⁶ *Y.a.g.e.*, s. 22.

⁸⁷ *Y.a.g.e.*, s. 22.

pacağı şey, hükümet aleyhine isyan edenleri tecziye eylemekti, fakat İttihatçılar Ermenileri imha etmek ve bu suretle Vilayet-i Sitte meselesini de ortadan kaldırmak istediler. Ermeniler artık yevm-i halas geldi zannederek alelacele kıyam-ı kıt'allere mübdeî teşkil etti. Ermeni, Türk binlerce vatan evladı komitelerin ayakları altında çiğnendi. Harbin bidayetinde Anadolu'ya İstanbul'dan birçok çeteler gönderilmişti. Bu çeteler hapisten çıkarılan katillerden ve hırsızlardan mürekkepti. Bunlar Harbiye Nezareti meydanında bir hafta talim görürler, Teşkilat-ı Mahsusa marifetiyle Kafkas hududuna gönderilirlerdi. Ermeni mezaliminde en büyük mezalimleri bu çeteler ikâ' ettiler. Mamafih Doğu Anadolu'da umumi bir hercümerc hükm-ü ferma idi. Burada çeteler ve halk birbirini imha ediyor, kan gövdeyi götürüyordu. Ermeniler Ruslara iltihak etmiş Van şehrine hücum ediyorlardı... Fakat en masum en bi-günah hiçbir cürümleri olmadığı halde tehcir felaketlerine tabi olan Ermeniler Bursa, Ankara, Eskişehir ve Konya vilayetlerinde yaşananlardı."⁸⁸

Eskişehir ve İzmit civarındaki Ermeni tehcirini daha iyi değerlendirmek için sevkiyatta oynadıkları role ve Ermenilerin bu şehirlerdeki faaliyetlerine kısaca göz atmamız gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilanından sonra ilk Ermeni isyanı 17 Ağustos 1914'te Zeytun'da çıkar. Olayların kontrol altına alınamaması üzerine Talat Paşa 6 Mayıs 1914 tarihinde Maraş Mutasarrıflığı'na gönderdiği telgrafında bölgedeki Ermenilerin uzaklaştırılmasını istemiştir.⁸⁹ 30 Ağustos 1914'te Zeytun'da çıkan isyanı Kayseri, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Trabzon, Van, İzmit, Adapazarı, İznik, Canik ve diğer yerlerdeki isyanlar izlemiştir. İzmit'teki Ermenilerin çalışmaları Bahçecik çevresiyle Adapazarı merkezlerinde yoğunlaşır. Özellikle Amerikan vatandaşı misyonerlerin bölgedeki faaliyetleri hükümet tarafından yakın takip altındadır.⁹⁰

İzmit'in tehcirde oynadığı fonksiyon oldukça önemlidir. İzmit'in, İstanbul ile Anadolu arasındaki stratejik konumundan dolayı Ermeni komitelerinin bu bölgeye çok fazla önem verdikleri anlaşılmaktadır. Özellikle Taşnaksutyun Komitesi'nin İstanbul'un doğusunda lojistik ve stratejik olarak kullandığı hat Bursa, Bahçecik (İzmit) ve Adapazarı'dır. Bölgedeki Er-

⁸⁸ *Y.a.g.e.*, s. 23

⁸⁹ BOA, DH, ŞFR, nr. 52/102. İzmit civarındaki Ermeni tehciri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Günay, *İzmit Ermenileri ve Tehcir*, 1. Baskı, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmit, 2006, s. 41; *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyesi, İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra*, Haz. Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983

⁹⁰ Adapazarı Kazerler Mahallesi'nde oturan Andronik Yazıcıyan'ın Amerikan tebaasından olup olmadığının araştırılması hükümetin bu konuda ne kadar hassas davrandığına iyi bir kanıttır. Bkz. BOA, DH, ŞFR, nr. 54-A/168

meni kiliseleri, Bahçecik'teki Amerikan Koleji ve Bursa'daki Ermeni okulları hareketin merkez noktalarıdır⁹¹. İzmit'teki sevkiyatın, daha sonraki süreçte Eskişehir'deki sevkiyatı büyük ölçüde etkileyecek iki boyutu bulunmaktadır. Bunlardan ilki Trakya'dan gelen Ermenilerin Anadolu'nun içlerine nakledilmesinde İzmit ilk iskan yeri olarak kullanılır. İkincisi ise İzmit'te toplanan Ermenilerin buradan sevkleridir. İzmit'e gönderilen Ermeniler genellikle Edirne, Karaağaç bölgesi Ermenileridir. Buralardan gelen Ermeniler için İzmit ara iskan bölgesi olarak kullanılmıştır⁹². Burada toplanmaya başlayan Ermenilerin Anadolu'nun iç bölgelerine sevkleri için daha çok demiryolu hattındaki şehirlerin tercih edildiği görülmektedir. Yani Edirne ve Karaağaç civarından gelen Ermeniler ilk aşamada İzmit'te toplandıktan sonra ikinci aşamada demiryolu hatı üzerindeki Eskişehir, Afyon ve Konya'ya sevk edilmişlerdir⁹³. Nitekim son zamanlarda Murat Bardakçı tarafından yapılan ve Talat Paşa'nın tehcir hakkındaki notlarını içeren bir çalışmada bu durum rahatlıkla gözlemlenmektedir. Eskişehir'deki yerli Ermenilerin 1915 yılı itibarıyla miktarı 1.258'dir. Tehcir kapsamında Eskişehir'e gelen Ermenilerin toplam miktarı ise 1096 olup, bunun 386'sı İzmit; 454'ü de Hüdavendigar yani Bursa civarından sevk edilen Ermenilerdir⁹⁴. Kütahya Mutasarrıflığı dâhilindeki yerli Ermeni miktarı aynı istatistiğe göre 3932'dir. Tehcir kapsamında gelenlerin toplam miktarı 680 olup, bunun

⁹¹ Günay, *a.g.e.*, s. 31

⁹² Günay, *a.g.e.*, s. 43. 5 Ekim 1915 tarihli bir belgede Tekirdağ yoluyla İzmit'e gelen Karaağaç Ermenilerinin daha ileriye gönderilmeden İzmit'te tutulmalarının emredildiği görülmektedir. BOA. DH. ŞFR. Nr. 57/228.

⁹³ Hükümet, İzmit'teki tehcir uygulamasında oldukça esnek davranmıştır. Bu civardaki Ermeniler sistemli bir şekilde tehcire tabi tutulmamışlardır. Öncelikle bölgedeki Ermeni miktarının tespiti gerçekleştirilmiştir. Daha sonraki aşamada Dahiliye Nezareti İzmit Mutasarrıflığına verdiği emirde öncelikli olarak şehre Trakya civarından gelen Ermenilerin gönderilmesini ister. Ancak bir süre sonra İzmit'te ikame etmekte olan Ermenilerin sevklerine başlanmıştır ve bunlar Anadolu'nun içlerine gönderilirler. Bkz. Günay, *a.g.e.*, s. 44.

⁹⁴ 1915'te Eskişehir'deki yerli Ermeni miktarı ile tehcir kapsamında Eskişehir'e gelen yabancı Ermeni miktarının toplamı 2,354'tür. Eskişehir'e yakın mahallerdeki Ermeni miktarı ise 1.104 olarak verilmiştir. 1914'teki nüfus kaydına göre Ermeni miktarı 8.620. Bkz. Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, 3. Baskı, Everest Yayınları, İstanbul, 2009, s. 109 ve 113. Talat Paşa'nın verdiği 8.620 sayısı ile Kemal Yakut'un yukarıda sözünü ettiğimiz makalesinde verdiği 1914 yılına ait Ermeni miktarı çok büyük oranda (sadece 28 farkla) uyuşmaktadır. Yakut, 1914 sayımına göre Eskişehir'deki Gregoryen Ermeni miktarını 8.276 (Merkezde 3.979; Sivrihisar'da 4.185; Mihaliçcik'ta 112) ve Katolik Ermeni miktarını ise 316 olarak vermiştir. Buna göre toplam (Gregoryen ve Katolik) Ermeni miktarı 8.592'dir. Bkz. Yakut, *a.g.m.*, s. 174. Eskişehir'deki Düyun-u Umumiye memurlarından Vitali Cuinetkent'in 1890'lardaki genel nüfusunu 67.074 olarak vermektedir. Bu miktar içinde 6.074 Gregoryen Ermeni bulunmaktadır. Merkez nüfusu 19.023 olarak gösteren Cuinet, merkezde yaşayan Gregoryen Ermeni miktarını 583; Katolik Ermeni miktarını da 132 olarak vermiştir. 1906/1907 Vilayet Salnamesinde Eskişehir'in nüfusu 90.980'dir ve bunun 3.427'si Ermenidir. Bk. Yakut, *a.g.m.*, s. 175.

301'i Hüdavendigâr; 300'ü de İzmit havalisinden gelen Ermenilerdir. Eskişehir'den Kütahya'ya nakledilen Ermeni miktarı ise 62 olarak verilmiştir⁹⁵. Konya Vilayeti'ne ait yerli Ermeni miktarı 3730 olup, tehcir kapsamında vilayete gelen Ermenilerin miktarı 14210'dur. Bu miktarın 4399'unu İzmit'ten; 6349'unu Hüdavendigâr; 619'unu ise Eskişehir'den gelen Ermeniler oluşturmaktadır⁹⁶. Karahisar-ı Sahib yani Afyon'daki yerli Ermeni miktarı ise 2234'dür. Tehcir kapsamında Afyon'a gelen Ermeni miktarı ise 1778 olarak verilmiştir. Bu miktarın 56'sı Eskişehir; 424'ü Hüdavendigâr; ve 565'i ise İzmit civarından gelen Ermenilerdir⁹⁷.

Yukarıda değindiğimiz gibi Ahmed Refik İzmit, Bursa, Ankara ve Eskişehir'deki Ermenilerin tamamen masum olduklarını belirtmiştir. Ancak hükümet, daha Nisan ayında Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde ve İzmit, Bursa, Eskişehir civarında bulunan Ermenilerin faaliyette olduklarını tespit etmiş, "fa'âl komite, rü'esâ ve erkânına" kesinlikle seyahat izni verilmemesi ve bunların yakın takibe alınması gerektiği Dahiliye Nezareti tarafından 11 Nisan 1331 (1915) tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na çekilen telgrafla bildirilmiştir⁹⁸. Ayrıca Ermenilerin silah ve mühimmat fabrikalarına da saldırı hazırlığı içinde olduğu tespit edilmiş ve bu konuda ne tür tedbirlerin alınacağı Başkumandanlık Vekaleti'nden çeşitli vilayetlere ve "İzmit, Bolu, Çatalca, Karesi, Karahisar-ı Sâhib, Kütahya, Eskişehir Mutasarrıflıklarına" çekilen 22 Temmuz 1331 (1915) tarihli telgrafla bildirilmiştir⁹⁹. Ermeniler Ahmed Refik'in iddia ettiği gibi tamamen masum ve günahsız değillerdir. Ermenilerin bir takım faaliyetler içinde olduğu yapılan tahkikatla anlaşılmış ve gerekli önlemler alınmıştır. Yine 22 Temmuz tarihinde İzmit Mutasarrıflığı'na, Dahiliye Nazırı Talat Paşa imzasıyla çekilen telgrafla İzmit, Adapazarı ve civarındaki Ermenilerin tehcirine başlanmıştır¹⁰⁰. 1 gün sonra 23 Temmuz 1331 (1915) tarihinde Ankara, Hüdavendigâr vilayetleriyle Kayseri, Karahisar-ı Sahip, Niğde, Eskişehir ve Karesi mutasarrıflıklarına çekilen telgrafta ise "Vilâyet/livâ dâhilinde bulunan Ermenilerin ihrâciyle kendilerinin ta'yîn olunan mıntukalara sevkleri yalnız bundan "Katolik Ermenilerin istisnâsı" istenmiştir¹⁰¹. 6 Ağustos 1331 (1915) tarihiyle bu kez doğrudan

⁹⁵ Bardakçı, *a.g.e.*, s. 111

⁹⁶ Bardakçı, *a.g.e.*, s. 125

⁹⁷ Bardakçı, *a.g.e.*, s. 115

⁹⁸ BOA. DH. ŞFR, nr. 52/95

⁹⁹ BOA. DH. ŞFR, nr. 54-A/269, ayrıca bk. BOA. DH. ŞFR, nr. 54-A/270

¹⁰⁰ BOA. DH. ŞFR, nr. 54/264.

¹⁰¹ BOA. DH. ŞFR, nr. 54-A/276 (Bkz. Ek-2)

Eskişehir Mutasarrıflığı'na çekilen telgrafla da “Livadan ihraç olunacak Ermenilerin, Konya tarikiyle Halep'e sevk edilecekleri” belirtilmiştir¹⁰².

Hükümetin İzmit ve civarındaki Ermenileri tehcir etme kararındaki haklılığı çok geçmeden Ermenilerin hükümet aleyhine giriştikleri eylemler üzerine anlaşılmıştır. 22 Temmuz'da İzmit'teki Ermenilerin tehcirine başlanmasından bir gün sonra “İstanbul Polis Müdüriyet-i Umûmiyesi” tarafından İzmit Mutasarrıflığı'na çekilen 23 Temmuz 1331 (1915) tarihli telgrafta İzmit Ermeni Murahhasası Piskoposu Ovakimyan'ın “İzmit'teki icrâ'ât-ı hükümet aleyhinde ifşâ'âtda bulunmak üzre” İstanbul'a geleceği haberi verilmiş ve buna engel olunması için Ovakimyan'ın şehri terkine izin verilmemesi istenmiştir. Alınan tedbirler sayesinde Ovakimyan, İzmit'ten ayrılamamıştır.¹⁰³

Ermeniler çok geçmeden İzmit ve Bursa'daki İslam köylerine teşkil ettikleri 15-20 kişilik çetelerle saldırmaya başlamışlardır¹⁰⁴. Özellikle Ağustos ayı içerisinde yoğunluk kazanan bu saldırılar esnasında Ermeniler birçok evi ateşe vermişler ve Müslüman halkı katletmişlerdir. Özellikle Yalova civarındaki Müslüman köyleri bu saldırılardan büyük zarar görmüştür¹⁰⁵.

Ahmed Refik, İzmit ve civarından göç ettirilen Ermenilerin trenlerle Eskişehir'e gelişlerini şu şekilde aktarmıştır:

“...Şimdi çıkanlar, kadınlardan, çocuklardan, ihtiyarlardan, genç kızlardan mürekkebe bir kabile idi. Bu ufak kabile o kadar hazin, o kadar elim bir manzara ortaya koyuyordu ki, ... Haziran güneşinin sıcaklığı altında aç ve terler içinde boyunlarını bükerek uyuyan yavruların hali yürekler parçalayacak derecede idi...”¹⁰⁶

Görüldüğü üzere Ahmed Refik İzmit'ten göç ettirilen Ermenilerin Eskişehir'e gelişlerini Haziran ayı olarak vermektedir. Halbuki yukarıda da vurguladığımız gibi İzmit Ermenilerinin tehcirine Temmuz ayında başlanmıştır. Bu durum Ahmed Refik'in anlatımlarıyla arşiv belgeleri arasındaki en büyük tutarsızlıklardan birini oluşturmaktadır.

¹⁰² BOA. DH. ŞFR, nr. 55/115.

¹⁰³ BOA. DH. ŞFR, nr. 54-A/273.

¹⁰⁴ BOA. DH. ŞFR, nr. 55/327.

¹⁰⁵ BOA. DH. ŞFR, nr. 55-A/104. Ermeniler bu bölgedeki Müslüman köylere yönelik faaliyetlerini 1915 yılının Aralık ayına kadar düzenli ve planlı bir şekilde devam ettirmişlerdir, bk. BOA. DH. ŞFR, nr. 59/169.

¹⁰⁶ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 25.

Ahmed Refik'in dikkat çeken ikinci iddiası İzmit'ten Konya'ya sevk edilen Ermenilerin bilet paraları olmadığı için Eskişehir istasyonunda birikmeye başladıkları şeklindedir: "Konya'ya gidecekler deniyordu; fakat ceplerinde on para şimendifer parası yoktu. Hepsi de fakir, bedbaht köylülerdi."¹⁰⁷ Ahmed Refik'in bu anlatımlarına rağmen mevcut belgelerden gerekli düzenlemelerin yapıldığını görmekteyiz. 1 ve 4 Ağustos 1331 (1915) tarihlerinde Dahiliye Nezareti İskan-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Eskişehir ve İzmit Mutasarrıflıklarına çekilen telgraflarda bu konudaki düzenleme önemle vurgulanmıştır. 1 Ağustos tarihli telgrafta Ermenilerin sevkıyat güzergâhı boyunca birikmelerine meydan verilmemesi için sevkıyatın hızlandırılması istenmiş ve 4 Ağustos tarihli telgrafta da Ermenilere Konya'ya kadar bilet verilmesi ve bu suretle Eskişehir'de toplanmalarına izin verilmemesi bildirilmiştir¹⁰⁸. Bu tedbir alınmakla birlikte sevkıyat esnasında trenlere biletsiz binenler olmuş, ancak tren kumpanyasının Dahiliye Nezareti'ne şikayeti üzerine hükümet trenlere biletsiz binen Ermenilerin bilet ücretlerinin karşılanmasını Konya Vilayeti'ne 19 Eylül 1331 (1915) tarihinde çektiği telgrafta bildirmiştir¹⁰⁹.

Hükümet Ermenilerin sevkıyatı esnasında aksaklıkların yaşanmaması için her türlü tedbire başvursa da ülkenin içinde bulunduğu savaş koşulları ve yaşanan olağanüstü durum nedeniyle İzmit, Adapazarı ve civarındaki Ermenilerin Konya'ya sevkleri esnasında bazı aksaklıklar meydana gelmiştir. Ermenilerin Eskişehir istasyonunda toplanmalarının ve Konya ve diğer bölgelere sevk edilememelerinin nedeni Ahmed Refik'in bahsettiği şekilde bilet paralarının temin edilememesinden kaynaklanmamaktadır. Söz konusu aksaklık savaş koşullarının neden olduğu bir aksaklıktır. Ahmed Refik, "Haziran güneşi altında" Eskişehir İstasyonu'nda toplanan Ermenilerin miktarını "on binden, yirmi binden ziyade" olarak vermektedir¹¹⁰. Oysa Karahisar Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne çekilen 5 Eylül 1331 (1915) tarihli telgrafta vagonların bir haftadır devam eden asker sevkıyatına tahsis edildiği için Ermenilerin bekletildiği, boş yer buldukça posta trenleriyle günde yalnız yirmi ya da otuz kişinin sevk edilebildiği belirtilmiştir. Bununla birlikte Eskişehir ve Alayunt istasyonlarından 500-600 kişinin Karahisar'a geldiği de Karahisar Mutasarrıfı Şevket Bey tarafından bildiril-

¹⁰⁷ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 25.

¹⁰⁸ BOA. DH. ŞFR, nr. 55/15; BOA. DH. ŞFR, nr. 55/70.

¹⁰⁹ BOA. DH. ŞFR, nr. 56/249.

¹¹⁰ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 26.

miştir¹¹¹. Oysa Ahmed Refik gelenlerin Eskişehir'den sevki mümkün değildi demektedir:

“Trenler birbirini takip ediyordu her trenen binlerce aile, binlerce köy halkı çıkıyordu. O derecede ki, gelenlerin Eskişehir'den sevki bile mümkün olmuyordu. Gitmekten ümidini kesenler istasyon bahçesinde yol üzerinde yerleşiyorlardı. Birkaç gün içinde Eskişehir istasyonunun civarı on binden yirmi binden ziyade aile ile dolmuştu... Birçok aile babaları çocuklarını soğuktan korumak için çadırlar yapmaya başlamışlardı. Çadırlar arasında sokaklar açılmış, pazarlar kurulmuştu...

Haftalar geçti hala Ermenilerin nakledildiği görülmüyordu. Bir kısmı karadan Kütahya'ya sevk edilmişti. Fakat bunlar kasabaya girmemişler Alayunt istasyonunda ikinci bir istasyonda tesis etmişlerdi...”¹¹²

Görüldüğü üzere Ahmed Refik Ermenilerin Alayunt istasyonuna sevk edildiklerini belirterek kendisiyle çelişmektedir. Ayrıca sevkıyattaki aksaklığın Temmuz değil de Eylül ayında ve trenlerin askerî sevkıyat amacıyla kullanıldığı bir zamanda gerçekleştiği de ortadır. Ancak bu aksaklıklara rağmen Ermeni kafilelerinin sevki gerçekleştirilmiştir. 4 ve 5 Eylül 1331 (1915) tarihlerinde Eskişehir Mutasarrıfı Refet Bey tarafından Dahiliye Nezaretine çekilen telgraflarda “...istasyon civarındaki Ermenilerin kamilen sevk olunduğu, yollarda Ermeni kalmadığı” ve liva dahilinde toplam yedi bin Ermeni'nin sevk edildiği bildirilmiştir¹¹³. Nitekim, Karahisar Mutasarrıfı Şevket Bey'in 9 Eylül tarihinde Dahiliye Nezaretine verdiği raporda Eskişehir'den gelmekte olan Ermeni kafilelerinden bahisle, “...Dün gece kırk dört

¹¹¹ BOA. DH. EUM, 2. Şb. 68/73

¹¹² Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 26 vd.

¹¹³ Refet Bey'in 4 Eylül 1331 (1915) tarihli telgraf için bkz. BOA. DH. EUM. 2. ŞB. nr. 68/15 (Bk. Ek-3) 4 ve 5 Eylül 1331 (1915) tarihli telgraf için bk. BOA. DH. EUM. 2. Şb. nr. 68/72 (Bkz. Ek-4). Talat Paşa'nın şahsi evrakı arasında yer alan Ermeni nüfus istatistiklerinde verilen miktar ile Eskişehir Mutasarrıfı Refet Bey'in verdiği miktar büyük oranda uyumaktadır. Refet Bey'in verdiği 7.000 Ermeni miktarı oldukça inandırıcıdır çünkü 1914 senesi itibarıyla Eskişehir'de 8.620 Ermeni bulunmaktadır. Bkz. Bardakçı, *a.g.e.*, s. 109. Sevkıyatta Temmuz ayı içerisinde herhangi bir aksaklığın yaşanmadığına dair bir diğer kanıt ise, Dahiliye Nezareti İskan-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti İstatistik Şubesi'nden, Kütahya Mutasarrıflığı'na çekilen 6 Ağustos 1331 (1915) tarihli telgrafur. 28 Temmuz'da Kütahya'ya gelen Ermenilerin, Halep'e sevk edilmeleri talimatı verilmiş ve sevkıyatta ihtiyaç duyulacak yüz bin kuruşluk ödeneğin muhacirin tahsisatından karşılanacağı bildirilmiştir. Bk. BOA. DH. ŞFR. Nr. 55/106. Talat Paşa'nın şahsi evrakında 1915 senesi itibarıyla Halep'teki yerli Ermeni miktarı 13.679 olarak verilmiştir. Tehcir kapsamında Halep'e gelen Ermeni miktarı ise toplamda 10.703'tür. Bunların 862'sini İzmit; 192'sini Hüdavendigar ve 129'unu ise Eskişehir'den sevk edilen Ermeniler oluşturmaktadır. Bk. Bardakçı, *a.g.e.*, s. 133

vagon Ermeni gelerek evvelkilerle istasyonda mütehaşşid nüfûs on bin yüz yetmişe bâlîğ olduğunu” belirtmiştir¹¹⁴.

Ahmed Refik, Ermenilerin sevkıyat sırasındaki işlerinin sağlanması konusunda da gayet iddialı açıklamalarda bulunmuştur:

“...Bu binlerce aileler arasında artık açlık da baş göstermişti. Yiyecek, içecek, para hiçbir şeyleri yoktu. Nihayet eşyalarını satmaya karar verdiler; bu karar pek fecî idi. Eskişehir sokaklarında istasyon meydanlarında gelinlik genç kızların göz nuru dökerek, masum kalplerinde tatlı emeller besleyerek ördükleri dantellerini, ipekli yatak çarşaflarını, özene bezene yaptıkları gelinlik esvaplarını, kollarına almışlar kırmızı çarşafli kadınlara yok pahasına sattıkları, sokak sokak dolaştıkları görülüyordu... Satacak eşyası olmayanlar için dilenmekten başka çare yoktu. Ekseriya perişan kıyafetli ailelerin kapı diplerinde oturdukları boyunlarını bükererek dilendikleri görülüyordu. Açlık gittikçe çoğalıyordu, soğuk gittikçe şiddetini artırıyordu...”¹¹⁵

Ahmed Refik’in anlatımına göre Eskişehir’deki Ermenilerin sevkıyatı Haziran ayında başlamıştır. Ancak Ahmed Refik yaz ortasında Ermenilerin soğukta kaldığından bahsederek oluşan tabloyu iyice dramatikleştirmeye çalışmaktadır. Bunun yanı sıra Eskişehir’deki Ermenilerin sevkıyatına başlanmasından kısa bir süre sonra Dahiliye Nazırı Talat Paşa imzasıyla 23 Ağustos 1331 (1915) tarihinde Eskişehir Mutasarrıflığı’na çekilen şifreli telgrafta muhacir sevkıyatında işinin ve güvenliğin sağlanmamasının “mucib-i mes’uliyet” olacağı gerekçesiyle gerekli tedbirlerin önceden alınması gerektiği bildirilmiştir¹¹⁶. Bundan 5 gün önce yine Talat Paşa imzasıyla İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar mutasarrıflıkları ile Hüdavendigar, Ankara, Konya, Adana ve Halep Vilayetlerine çekilen 18 Ağustos 1331 (1915) telgrafta ise tehciye tabi tutulan Ermenilerin işlerinin temini için üç-dört günlük ekme ihtiyacının karşılanması istenmiştir¹¹⁷. Buna ek olarak işinin düzenli sağlanması ve tehcir sırasındaki aksaklıkların giderilmesi için yine 18 Ağustos tarihli bir telgrafta Muhacirin Müdür-i Umumiliği’ne Şükrü Bey’in tayin olduğu Konya, Ankara, Hüdavendigar, Adana, Halep vilayetleriyle İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahip ve Maraş mutasarrıflıklarına bildirilmiştir¹¹⁸. Görüldüğü üzere hükümet aksaklıkların azami ölçüde giderilmesi için her türlü teşebbüste bulunmuş ve merkezden

¹¹⁴ BOA. DH. EUM, 2. Şb. nr. 68/81.

¹¹⁵ Ahmed Refik, a.g.e., s. 28.

¹¹⁶ BOA. DH. ŞFR, nr. 55-A/75.

¹¹⁷ BOA. DH. ŞFR, nr. 55/341 (Bkz. Ek-5).

¹¹⁸ BOA. DH. ŞFR, nr. 55-A/16.

atanan görevliler vasıtasıyla tehcirin uygulandığı bölgelerde eşgüdümün ve düzenin sağlanmasına çalışmıştır.

Dahiliye Nezareti'nce bir gün sonra 19 Ağustos 1331 (1915) tarihinde Konya, Adana, Halep, Suriye, Ankara vilayetleriyle İzmit, Eskişehir mutasarrıflıklarına çekilen telgrafta söz konusu bölgelerde bulunan ve tehciire tabi tutulan Ermenilerin "...idare ve işlerinin suret-i muntazamada te'mini ile bir an evvel ve müreffehen mahal-i mürettebelerine sevkleri son derece mültezim bulunduğundan iktizasının ifası her neye mütevakkıf ise icrası ve istasyonlarda Ermenilere tevzi olunmak üzere mümkün olan miktarda ekmek ve zahair boş teneke ve fiçı vesâ'ire iddiharıyla sefalet çekmelerine meydan verilmemesi ve mal sandığı mevcudu کافی değilse telgrafla inbâsı" maksadıyla Eskişehir Sancağı'na 200.000 kuruşluk bir kaynak aktarımı yapılmıştır¹¹⁹. Tehcir sırasında Ermenilerin mağdur olmamaları için oldukça büyük miktarda paranın tahsis edildiğine dair bir diğer önemli belge ise Talat Paşa'nın şahsi evrakı arasında yer almaktadır. "331. Senesi Zarfında İstihsal Olunan Tahsisat" başlığı altında 1915 senesinde tehcir için toplam 78.000.000 kuruşun ayrıldığı belirtilmiştir¹²⁰.

Ahmed Refik anılarında Ermeni aileleri ile yakın ilişki kurduğunu ve onlara elinden gelen yardımı gösterdiğini belirtmiştir. Yakın ilişki kurduğu kişiler arasında "Siranuş" isimli küçük bir kız çocuğu da bulunmaktadır. Siranuş, babası askere alınmış, annesi ölmüş ve babaannesiyle birlikte tehciire tabi tutulan küçük bir Ermeni kızıdır¹²¹. Ancak 27 Temmuz ve 2 Ağustos 1331 (1915) tarihli iki belge Ahmed Refik'in bu anlatımıyla ters düşmektedir. Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından Halep'e çekilen 27 Temmuz tarihli telgrafta erkekleri olmayan Ermeni ailelerinin büyük şehirlere gönderilmemeleri ve kimsesiz Ermeni çocuklarının İslam köylerine dağıtılabileceği bildirilmiştir. 2 Ağustos tarihliyle aralarında İzmit ve Eskişehir'in de bulunduğu çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara çekilen telgrafta ise "asker, zabıt ve sıhhiye zabıtlarının ailesinden olan Ermenilerin sevk edilmeyerek yerlerinde bırakılmaları" belirtilmiştir¹²².

¹¹⁹ BOA. DH. ŞFR, nr. 55-A/17. (bkz. Ek-6) Eskişehir'e yapılan 200.000 kuruşluk ödemenin yanı sıra Konya Vilayeti'ne 400.000, İzmit Sancağı'na 400.000, Adana Vilayeti'ne 300.000, Halep Vilayeti'ne 300.000, Suriye Vilayeti'ne 100.000, Ankara Vilayeti'ne 300.000 kuruşluk kaynak aktarımı yapılmıştır.

¹²⁰ Bardakçı, *a.g.e.*, s. 71

¹²¹ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 25.

¹²² 27 Temmuz tarihli telgraf için bk. BOA. DH. ŞFR, nr. 54-A/325; 2 Ağustos tarihli belge için bk. BOA. DH. ŞFR, nr. 55/18. Talat Paşa'ya ait evrak arasında Ermeni yetimlerin miktarına dair belgeler de bulunmaktadır. Erzurum Vilayeti'nde 500; Adana Vilayeti'ne 90; Diyarbakır Vilayeti'nde

Ahmed Refik Eskişehir Ermenilerinin tehcirine engel olmak için Eskişehir'deki Alman rahibiyle konuştuğunu ve ondan Avusturya sefiri vasıtasıyla Katolik Ermenilere dokunulmaması için izin almasını istediğini belirtmektedir¹²³. Oysa yukarıda da değindiğimiz üzere 23 Temmuz 1331 tarihinde Ankara, Hüdavendigar vilayetleriyle Kayseri, Karahisar-ı Sahip, Niğde, Eskişehir ve Karesi mutasarrıflıklarına çekilen telgrafla Katolik Ermenilere dokunulmaması gerektiği zaten daha önceden belirtilmiştir¹²⁴. Ayrıca hükümet gerekli gördüğü durumlarda sadece Katolıklere dokunmamakla kalmamış, bazı Protestan Ermeni ailelerinin de tehcire tabi tutulmasına engel olmuştur. Nitekim Eskişehir Alman Mektebi muallimlerinden Richard Müller Hariciye Nezareti'ne müracaatla, kayın pederi olan Ermeni Protestan milletine mensup "Rupen Nergazaryan ve nâm-ı diğer Boyacıyan'ın beş nüfusdan ibâret olan" ailesinin Eskişehir'de ikametlerine izin verilmesini istemiş ve Hariciye Nezareti'nce gönderilen cevapta "ikâmetlerine müsâ'ade olunan eşhâsın mahall-i âhara sevkinden sarf-ı nazar olunması" belirtilmiştir¹²⁵.

Ahmed Refik, Ermenilerin taşınır ve taşınmaz mallarından da bahisle "Artık Eskişehir Ermenileri de çıkarılmıştı. Kıymetli halıları ve eşyaları kamilen evlerindeydi. Fakat hükümet bunları da muhafazadan acizdi. Sahipsiz kalan evler gûyâ polis tarafından korunuyordu. Halbuki geceleyin halılar ve davarlar, kıymetli eşyaların hepsi çalınıyordu. Aynı hal İzmit ve Adapazarı'nın tahliyesi sırasında da vukua gelmiş, eşyalar çalıdıktan sonra izi belli edilmemek için evler ateşe verilmiştir..."¹²⁶ demektedir. Ancak tehcir kararının alınmasından hemen sonra 10 Haziran 1331 (1915) tarihinde yayınlanan bir talimatnameyle tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları hakkında düzenlemeye gidilmiştir¹²⁷. Buna göre bir başkan ile biri mülki, biri maliyeden olmak üzere 2 üyeden oluşan "Emval-i Metruke Komisyonu" kurulmuştur. Bu komisyon boşaltılan köy ve kasabalardaki Ermenilere ait malları tespit edecek ve ayrıntılı defterlerini tutacaktır. Defterlerden biri mahalli kiliselerde korunacak, biri mahalli yönetime verilecek, biri de komisyonda kalacaktır. Bozulabilir eşya ile hayvanlar açık arttırma ile satılacak ve parası korunacaktır. Komisyonun gönderilmeyen yerlerde talimatname hükümle-

1.800; Trabzon Vilayeti'nde 2.292; Sivas Vilayeti'nde 1.500 yetim ile Canik Sancağı'nda 561 ve Maraş Sancağı'nda 25 yetimin Müslüman ailelere verildiği görülmektedir. bk. Bardakçı, *a.g.e.*, s. 89.

¹²³ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 30.

¹²⁴ BOA. DH: ŞFR, nr. 54-A/276.

¹²⁵ HR. SYS, 2881/13-2.

¹²⁶ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 31.

¹²⁷ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 81, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1982, belge no: 1832.

rini mahalli görevliler yerine getirecekti. Bu malların Ermeniler dönüncüye kadar korunmasından hem komisyon hem de mahalli idareler sorumlu olacaktı¹²⁸. Yapılan bu düzenlemeden sonra 10 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti tarafından tehcirin yapıldığı vilayetlere gönderilen telgrafta sevk edilen Ermenilerin borç ve alacaklarının tespit edilmesi istenmiş, hemen sonrasında 11 Ağustos 1331 (1915) tarihiyle vilayetlere gönderilen iki ayrı telgrafta da Ermenilerin taşınır ve taşınmaz mallarının bedellerinin saptanarak bunların satılmasından elde edilecek gelirle Ermenilerin borç ve alacaklarının tahsisi ve kalan paranın Ermeniler yurtlarına geri dönüncüye kadar hazinede saklanması ve saklanan miktar hakkında ayrıntılı cetvellerin tutulması karara bağlanmış, ayrıca tehciye tabi tutulan Ermenilerin mallarının bedellerinin altında satıldığına dair gelen şikayetler üzerine söz konusu malların satışına dair mevcut anlaşmaların feshedildiği açıklanmış, malların bulunduğu bölgelere yabancı ve şüpheli hiç kimsenin alınmaması, var olanların da hemen bölgeden uzaklaştırılması istenmiştir¹²⁹. İzmit, Adapazarı, Bağçeçik, Eskişehir ve civarındaki Ermeni hanelerinin yağmalandığı yönünde gelen şikayetler üzerine, bu tür olayların gerçekliğinin araştırılması ve mevcudiyeti durumunda hemen engellenmesi için Ankara Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey'in "seri'an İzmit'e hareket etmesi" Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından bildirilmiştir¹³⁰. Bunun yanı sıra Talat Paşa'nın şahsi evrakı arasında yer alan bir belgede Ermenilerin terk ettiği boş hanelerin listesi vilayetlere göre ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Bu listeye göre İzmit'te boş hane miktarı 3.589; Hüdavendigâr Vilayeti'nde 14.856 olarak verilirken, Eskişehir için bu hususta herhangi bir bilgi yer almamaktadır¹³¹. Dolayısıyla hükümet, Ermenilerin bıraktığı boş hanelerin miktarını çıkartacak kadar duruma hakimdir.

Ayrıca İzmit Ermenilerinin sevkine karar verildiği 22 Temmuz tarihinden 3 gün sonra 25 Temmuz'da Dahiliye Nezareti'nce çekilen telgrafta herhangi bir yağma girişimine ve karışıklığa meydan vermemek için sevk edilen Ermenilerin, eşyalarını isterlerse satabilecekleri veya yanlarına alabilecekleri bildirilmiştir¹³². Yine bu yöndeki bir düzenleme ile sevk edilen Ermenilerin sevklerini hızlandırmak maksadıyla "beraberlerinde götürülmelerine meydan bırakılmayan eşyalarının vüruduna intizaren tehir-i sevk-

¹²⁸BOA, DH, ŞFR, nr. 55-A/368 (bk. Ek-7). Halaçoğlu, *a.g.m.* s. 112.

¹²⁹10 ve 11 Ağustos 1331 tarihli talimatnameler için bk. BOA, DH, ŞFR, nr. 55/184; BOA, DH, ŞFR, nr. 54/381 .

¹³⁰BOA, DH, ŞFR, nr. 55/344.

¹³¹Bardakçı, *a.g.e.*, s. 91

¹³²BOA, DH, ŞFR, nr. 54-A/298

leri için” sürekli müracaatta bulduklarından “bu gibi müracaata mahal kalmamak üzere esna-yı sevkıyatta eşyalarının ashabıyla birlikte gönderilmesi ve istasyonlarda kalmış olan eşyanın da irsali lüzumu” Konya, Adana, Hüdavendigâr vilayetleriyle, İzmit, Karahisar-ı Sahip, Kütahya, Niğde ve Eskişehir mutasarrıflıklarına çekilen telgrafla bildirilmiştir¹³³. Dahiliye Nezareti’nce 4 Ekim’de “Eskişehir Emvâl-i Metruke Komisyonu Riyaseti”ne çekilen telgrafla bölgede bulunan Ermenilerin gayrimenkullerinin komisyonca idaresi istenmiştir¹³⁴.

Ahmed Refik anılarında tehcir mezalimine Eskişehir halkından iştirak edenlerin bulunmadığını Ermenilerin zulüm gördükleri kişilerin daha çok memur, jandarma ve polisler olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Ermenilerin bu felaketinden en çok memnun olanların Yahudiler olduğunu Türk ve Ermeni unsurlar arasında herhangi bir sürtüşmenin bulunmadığını, sürtüşmenin tam tersine gayrimüslim unsurlar arasında mevcut olduğunu eklemiş ve bir Yahudi ile yaptığı şu konuşmayı aktarmıştır:

“...Eskişehir’de pek az miktarda bulunan Yahudilerden biri bir gün yanıma geldi. Ermeniler aleyhinde bulunarak güya yaranmak istedi.

-Beyefendi, çok güzel oldu... Gidiyorlar değil mi? Ugurlar olsun. Neler yapmamışlardı...”¹³⁵

Gerçekten de tehcir esnasında azınlıklar arasında var olan bazı aleyh-teki duygular, eski kinler ortaya çıkmıştı. Nitekim 22 Aralık 1915 tarihinde Talat Paşa imzasıyla Eskişehir Mutasarrıflığı’na çekilen telgraf, Rumların Ermenilere yönelik husumetini ortaya koymaktadır. Mihaliçcik Kaymakamı Yuvanaki Efendi’nin “Ermeni işlerinde su-i hal ve hareketleri görülen şahıslarla gece vakti meclis-i idareyi toplayarak Ermenilere cebren muamelat-ı ferağıye icra ettirmek” istediğinin anlaşılması üzerine Divan-ı Âli’ye sevk edildiği söz konusu bu telgrafla bildirilmiştir¹³⁶. Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti olağanüstü koşulların yaşanmasına rağmen azınlık unsurlar arasında adaletin sağlanması için her türlü tedbiri almış ve sorumluları cezalandırmıştır. Bakılacak olursa hükümet, sevkıyat esnasındaki dikkatsizlikleri ve usulsüzlükleri nedeniyle gayrimüslim devlet memurlarını cezalandırmakla yetinmemiş, aynı ciddiyetsizliği gösteren Türk memurlarını da gerekli şekilde cezalandırmıştır. Nitekim Ermeni sevkıyatı sırasında gayretsizliği gö-

¹³³ BOA. DH. ŞFR, nr. 57/320.

¹³⁴ BOA. DH. ŞFR, nr. 57/61 (k. Ek-8).

¹³⁵ Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 31 vd.

¹³⁶ BOA. DH. ŞFR, nr.59/196.

rülen Eskişehir Polis Merkez memuru hakkında, Muhacirin Müdürü Şükrü Bey tarafından 18 Eylül'de Dâhiliye Nezareti'ne yapılan şikâyet üzerine, İzmit Mutasarrıflığı vasıtasıyla Heyet-i Tahkikiye Reisi Hulusi Bey'e Dâhiliye Nezareti tarafından 28 Eylül 1331 (1915) tarihinde çekilen telgrafla polis memuru hakkında tahkikatın başlatılması istenmiştir¹³⁷. Buna benzer bir şekilde Sivas vilayeti dâhilinde meydana gelen iki olayda da Tenoz Kaymakamı Cemil Bey ve Aziziye Kaymakamı Hamid Bey'in azledilerek Divan-ı Harb'e verilmeleri kararlaştırılmıştır¹³⁸.

Eskişehir'deki Ermenilerin sevkıyatı sırasında bazı aksaklıklar yaşansa da hükümet mümkün olan en kısa zamanda aksaklıklara müdahale etmiş, merkezden gönderdiği talimatlar ve memurlar vasıtasıyla sevkıyatı denetim altında bulundurmaya çalışmıştır. 22 Teşrinievvel 1331 (22 Ekim 1915) tarihinde Eskişehir Mutasarrıflığı'na çekilen telgrafla da "yerli Ermenilerin sevkinden sarf-ı nazar olunması" belirtilerek sevkıyata son verilmesi istenmiştir¹³⁹.

Sonuç

Ahmet Refik'in Eskişehir'deki Ermeni tehcirine dair anlatımlarıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler arasında büyük farklılıklar mevcuttur. Her şeyden önce arada kronolojik uyumsuzluklar bulunmaktadır. Mevcut tutarsızlıkları ana hatlarıyla yeniden sıralayacak olursak:

1- Ahmet Refik, İzmit ve Eskişehir'deki Ermenilerin sevkıyatı için Haziran 1915 tarihini verirken, arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre söz konusu şehirlerdeki Ermeni sevkıyatına 22-23 Temmuz 1915 tarihlerinde başlanmıştır.

2- Eskişehir'deki yığılmadan bahsederken hiçbir Ermeni'nin sevkının mümkün olmadığını belirtmiş, ancak aynı zamanda Eskişehir'den gidenlerle Alayunt'ta ikinci bir istasyonun oluşturulduğunu vurgulamıştır. Ahmet Refik, Ermenilerin Eskişehir istasyonunda toplanmalarına gerekçe olarak bunların bilet paralarının olmamasını göstermektedir. Oysaki 5 Eylül 1915 (1331) tarihli belgeden Ermenilerin bekletilmesinin sebebinin, vagonların asker sevkıyatında kullanılması olduğu anlaşılmaktadır. Asker sevkıyatı için Ermenilerin bekletildiği, boş yer buldukça posta trenleriyle küçük gruplar şeklinde dahi olsa Ermenilerin gönderildiği ve nitekim Eskişehir ve

¹³⁷ BOA. DH. ŞFR, nr. 56/335 (Bkz. Ek-9)

¹³⁸ BOA DH. ŞFR, nr. 57/105; BOA. DH. ŞFR, nr. 57/116.

¹³⁹ BOA. DH. ŞFR, nr. 57/295.

Alayunt istasyonlarından 500-600 kişinin Karahisar'a geldiği belgelerden anlaşılmaktadır.

3- Ahmed Refik, Eskişehir istasyonunda Ermenilerin "Haziran güneşi altında" toplanmaya başladığını vurgulamış, ancak birkaç satır sonra gitmekten ümidini kesenlerin "soğuktan korunmak için çadırlar yapmaya" başladıklarını yazmıştır¹⁴⁰. Ona göre Ermeniler Haziran ayında güneşin altında kavrulurken birden üşümeye başlamışlar. Bu ve buna benzer çelişkili anlatımlar dikkat çekicidir.

4- Tehcire tabi tutulan Ermenilerin çok yoksulluk çektiğini ve yollarda perişan olduğuna ısrarla vurgu yapan Ahmet Refik, ülkenin olağanüstü koşullar altında bulunduğu, savaş durumunda bu ve buna benzer hizmetlerin tam anlamıyla yürütülemeyeceği gerçeğini göz ardı etmektedir. Buna rağmen belgelerden anlaşılmaktadır ki, mevcut şartlar dahilinde birtakım tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Nitekim 19 Ağustos 1915 (1331) tarihli belgede Ermenilere dağıtılmak üzere mümkün olan miktarda ekmek ile Eskişehir Sancağı'na 200.000 kuruşluk bir kaynak aktarımı yapılmıştır. Bu ödemenin yanı sıra Konya Vilayeti'ne 400.000, İzmit'e 400.000, Adana, Halep Vilayetlerine 300.000 ve Suriye Vilayeti'ne 100.000, Ankara Vilayeti'ne 300.000 kuruşluk kaynak aktarımları yapılmıştır. Görüldüğü üzere hükümet Ermeni sevkiyatının yapıldığı güzergah üzerindeki bölgelerde Ermenilerin güç koşullarda kalmasını engellemek için mevcut imkanları zorlamış ve gerekli tedbirleri almıştır.

5- Ahmet Refik'in Ermenilerin taşınır ve taşınmaz malları hakkındaki iddialarına rağmen hükümetin bu konuda ne denli titiz çalıştığı da belgelerden anlaşılmaktadır. 10 Haziran 1919 (1331) tarihli talimatname ile tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları hakkında düzenlemeye gidilmiştir. Bu doğrultuda "Emval-i Metruke Komisyonu" oluşturularak köy ve kasabalarındaki Ermenilere ait malların ayrıntılı defterleri düzenlenmiştir. 10 ve 11 Ağustos 1915 (1331) tarihlerinde yapılan düzenlemeler kapsamında da Ermenilerin borç ve alacaklarının tespiti yapılmış ve mallarının bedellerinin saptanarak bunların satılmasından elde edilecek gelire borçlarının ödemesi karara bağlanmıştır.

6- Ahmet Refik'in bir diğer iddiası ise Katolik Ermenilere ait iddialarıdır. Avusturya sefiri aracılığıyla Katolik Ermenilere dokunulmaması için izin alınması gerektiği talebinde bulunmuştur. Oysaki 23 Temmuz 1915 (1331)

¹⁴⁰ Karşılaştırma için bk. Ahmed Refik, *a.g.e.*, s. 25 ve 26

tarihli belgeden hükümetin Katolik Ermenilerin sevkinden uzak durduğu anlaşılmaktadır. Hükümet özellikle İzmit ve çevresindeki Ermenilerin sevkinde esnek davranmıştır¹⁴¹. Doğuda tehciri sıkı bir şekilde uygulayan devlet batıda son derece esnektir. Bunun nedeni batıdaki Ermenilerin doğuya oranla olaylara fazla karışmamalarıdır. Devletin bu konudaki esnekliğinden özellikle de Katolik Ermeniler istifade edebilmişlerdir. Yukarıda sözünü ettiğimiz 23 Temmuz 1915 (1331) tarihli belge bunun açık bir delilidir.

7- “Ahmet Refik ve İki Komite İki Kıtıl” başlığı altında da incelediğimiz üzere Ahmet Refik, başta İttihat ve Terakki yanlısı bir söyleme sahipken zaman içinde İttihatçılar hakkındaki düşünceleri değişmiş ve onları “zorbarlar” olarak nitelendirmeye başlamıştır. Ondaki bu değişimin altında yatan nedenler arasında İttihatçı hükümetlerden beklediği terfi ve rütbeleri alamamış olmasının önemli bir etken olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Ahmet Refik Eskişehir’deki tehcire dair anılarını 3 yıl sonra ve son derece dramatik bir dille yayımlamıştır. Onun anılarını yayımlamak için 3 yıl beklemesi ve dönem olarak İttihatçı aleyhtarlığının hat safhada olduğu, İttihatçıların Divan-ı Âli’de yargılandığı bir ortamı seçmesi doğal olarak kafalarda bir dizi soru işaretinin doğmasına neden olmaktadır. Parçaları bir araya getirdiğimiz zaman ulaştığımız nokta, Ahmet Refik adına güven veren bir tablo olmaktan oldukça uzaktır.

8- Taşnaksutyun Partisi’nin önde gelen isimlerinden ve Ermenistan Devleti’nin ilk başbakanı Kaçaznuni’ye göre Ermeniler, Çarlık Rusya’sı tarafından I.Dünya Savaşı sırasında Türklere karşı kullanılmışlardır. Ayrıca tercih kararını aldıkları için Türklere hiçbir şekilde sorumlu tutulamazlar ve sorunun en mantıklı çözüm yolu budur. Ancak buna rağmen Ahmet Refik, eserinde bu karardan dolayı İttihat ve Terakki yönetimini son derece sert ifadelerle eleştirmektedir.

Bütün bunlar bir kez daha ortaya koymaktadır ki, milletlerin kaderini belirleyen, uluslararası alanda iyi ya da kötü tanınmalarını sağlayan bu tür hassas konularda nesnellikten uzak, kişisel duyguların ağır bastığı, hiçbir belgeye ve somut veriye dayanmayan çalışmalara güvenmek, onlar üzerinden bir takım söylemler geliştirmek, fikirler ortaya atmak telafisi çok zor hatalara neden olabilir. Nitekim Ermeni asıllı ünlü tarihçi Levon Panos Dabağyan, “Osmanlı’da Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han” başlıklı çalışmasında Ahmet Refik’in yukarıda incelediğimiz eserine atıflarda bulunarak Ermeni tehciri üzerinde çeşitli yorumlarda bulunmuştur. Dabağyan, Ahmet

¹⁴¹ Günay, *a.g.e.*, s. 44 vd.

Refik'in bu çalışmasını "Merhum asker ve tarihçi, Ahmet Refik Altınay Beyefendi'nin son derece değerli bir vesika teşkil eden eseri..." olarak nitelendirmektedir¹⁴². Görüldüğü üzere bilimsel herhangi bir yanı bulunmayan, son derece öznel değerlendirmeler ve gözlemler ışığında kaleme alınmış, herhangi bir belge ya da kanıtı dayanmayan bu ve buna benzer çalışmalar, bu alanda yazılan eserlere kaynak teşkil edebilmektedir. Bu açıdan bakacak olursak, kaynakları yanlış "bilimsel" çalışmalar insanları yanlış değerlendirmelere sevk edecektir. Sözde Ermeni soykırımı gibi Türk milletinin uluslar arası alanda saygınlığını zedeleyecek böylesine hassas bir konuda bu ölçütlerde yazılmış eserler olayları aydınlatmaktan çok, gerçeklerin önüne perde çekmekten öteye gitmeyecektir. Dolayısıyla konuyla ilgili çalışmalara bu açıdan yaklaşmak bilimsellik ve nesnellik adına yapılacak en doğru hareket olacaktır.

Türk Tarih Kurumu

¹⁴² Levon Panos Dabağyan, *Osmanlı'da Şer Hareketleri ve Abdülhamid Han*, 2. Bs., IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 406 vd.

Türk Tarih Kurumu